

Првослав Радић

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЈУГОСЛОВЕНСТВО*

I. У СУСРЕТ СТВАРАЊУ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА. СРПСКО НАЦИОНАЛНО ПИТАЊЕ И ЛИНГВИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА.

1. Друштвенополитички оквир

1.1. Крај XIX и почетак XX столећа донео је значајне промене у србијанском друштву. Стицање државне независности и територијално проширење након Ослободилачких ратова (1876–1878) и Берлинскога конгреса (1878) поспешило је капиталистички развој Кнежевине Србије и њену тежњу за изграђивањем демократске заједнице. То је време када и у политичком и у економском погледу Србија постаје привлачна не само за Србе из околних земаља, него и за суседне, посебно словенске народе који су тада и даље под влашћу страних завојевача. Слободна Србија неминовно се усмерила према развоју града (који су Турци напустили већ 1867. год.) и јачању грађанства. Улога Београда као србијанске престонице и српске културне метрополе бивала је све већа.¹ Године 1882. Кнежевина Србија прерасла је у Краљевину Србију, а њен први (нововековни) краљ био је Милан Обреновић (владао 1868–1889). Унутарњи политички миље био је обележен оштрим супротностима између политичких странака и апсолутистичке политике краља Милана, аустрофилски настројеног (*Тајна конвенција* с Бечом, 1881). Мајским превратом (1903) у Србији је на власт дошла династија Карађорђевић, на челу с Петром Карађорђевићем (владао 1903–1921), која ће се, за разлику од последњих Обреновића, више везивати за Француску и царску Русију. Под Карађорђевићима су обновљени планови о борби српског и других јужнословенских народа за коначно ослобођење и уједињење.² С таквим програмом образују се и поједине политичко-револуционарне организације, као Млада Босна (1904), или Уједињење или смрт, позната и као Црна рука (1910). Утолико пре што је анексијом Босне и Херцеговине (1908), још једном провокацијом према Србији, Аустроугарска стезала обруч око Србије, распоредивши сада своје војне снаге и дуж њених западних граница (исп. Екмечић 2011: 304–342).

Прекршивши одредбе Берлинскога конгреса и заменивши окупациону управу над Босном и Херцеговином анексијом, што, чинило се, није много узнемирило велике силе, Аустроугарска је ову територију, с новопазарским војним коридором према Турској, начинила добром основом за даља освајања према истоку („Drang nach Osten“). То је, ипак, изазвало одређену кризу у међународним односима и протесте пре свега међу српским народом, али је Србија морала признати анексију. На јужном крилу ситуација није била боља, при чему Србија није престала да исказује интерес за

* Назив под којим држим курс предавања на мастер студијама Филолошког факултета у Београду.

¹ Из Српског ученог друштва произашла је 1886. год. Краљевско-српска академија (названа потом Српска краљевска академија), а 1905. Велика школа прераста у универзитет. На размеђу два века у Србији и другим српским срединама излази велики број листова и часописа, нпр.: *Отаџбина* у Београду (1875–1892), *Јавор* (1874–1893) и *Стражилово* (1885–1894) у Новом Саду, *Бранково коло* (1895–1914) у Сремским Карловцима, *Босанска вила* (1885–1914) у Сарајеву, *Словинац* (1878–1884) и *Дубровник* (1892–1914) у Дубровнику, *Српска зора* (1876–1881) у Бечу, итд.

² За разлику од стања након Берлинскога конгреса, које оцењује као период заоштравања односа између Срба и Хрвата (Скерлић 1914: 353–354), за ово, пак, време Ј. Скерлић бележи: „Политичко зближавање Срба и Хрвата од 1904. године значило је почетак решавања најважнијег проблема нашег двоименога народа“ (тзв. Србо-Хрвати) (435).

некадашње своје области које су још увек биле под Турском и њеном све млитавијом управом. И поред залагања већине европских сила да се очува Турска царевина на Балкану, незадовољство главнине балканских народа прерасло је у њихово међусобно војно повезивање (Балкански савез). Године 1912. отпочели су Балкански ратови, чији је исход битно изменио политичку карту Балкана. Овоме је посебно допринео Први балкански рат (1912–1913), који су против Турске водиле Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка, као чланови Балканског савеза. Ове државе су искористиле тешкоће кроз које је пролазила Турска и покушале окончати вишевековну турску окупацију Балкана, за шта су имале руску политичку подршку. Циљ им је био ослобођење својих сународника из преосталих области под Турском (Тракија – Македонија – Рашка) и проширење својих државних територија. Србијанска војска је ослободила Македонију (битке код Куманова и Битоља), избила с делом војске код Драча на Јадранско море, и заједно с црногорском војском ослободила Рашку, Косово и Метохију. Црногорска војска се усредредила на Скадар, главно турско упориште у Албанији, бугарска на Једрене, а грчка на Солун, при чему су црногорској и бугарској војсци прискочиле у помоћ србијанске трупе. Турска је у овом рату изгубила готово читав Балкан, до линије Енос – Мидија на обалама Егејског и Црног мора. Исцртане су нове политичке границе, које је верификовао Лондонски мировни уговор (1913). Србија је, тако, после неколико векова повратила Рашку, Косово (тзв. Стару Србију) и Вардарску Македонију,³ где је тада престао да живи средњовековни феудални систем, но не успевши да оствари право над деловима јадранске обале. Територијално су се прошириле и Црна Гора, Грчка и Бугарска. Две српске државе, Србија и Црна Гора, оствариле су коначно заједничку границу. Ради геостратешких циљева, Аустријанци су на јужним српским ободима, по опробаној рецептури, већ пуно тога били учинили на стварању и снажењу шиптарске националности,⁴ а сада су велике силе на наваљивање Аустроугарске формирале државу Албанију и принудиле црногорску војску да напусти Скадар. Иако формално неутралне, велике силе су у овим ратовима подржавале различите стране,⁵ те су тако и међусобно заоштриле своје односе. То ће представљати својеврстан увод у Први светски рат (Велики рат), а имаће одраза и на природу Другог светског рата.

Србијанска влада је тежила да се државнички односи према установљењу власти у новоослобођеним областима. Непосредно пред рат она је донела упутства у којима износи своја гледишта о будућим неопходним реформама у крајевима под Турском (Косовски вилајет с Новопазарским санџаком, део Скадарског вилајета с јадранском обалом, северни и источни део Битољског вилајета). Када је, на пример, реч о Вардарској Македонији, српски научници (Ј. Цвијић, А. Белић) дозвољавају могућност да би македонско словенско становништво, добрим делом национално неопредељено, временом могло исказати српско или бугарско национално осећање. Вероватно идући за Ст. Новаковићем, који је још 1888. године предлагао Министарству просвете „неговање македонског дијалекта и македонске посебности“ (према Ристовски 1999:

³ Позивајући се на српско историјско право у Македонији, А. Белић пише: „По утицајима српскога језика, српске културе и српских обичаја, који се још и сада могу констатовати у Македонији, може се видети да је српско владање у Македонији било солидније него бугарско“ (Белић 1913: 39).

⁴ Исп. Т. Толева, *Утицај аустроугарске империје на стварање албанске нације, 1896–1908*, објављено најпре на шпанском 2008. год., а у српском преводу 2016. године.

⁵ Други балкански рат (1913) имао је нешто другачији карактер од првога. Њега је водила Бугарска против Србије и Грчке ради македонске територије, али је у овом рату Бугарска била поражена. Македонија ће, тако, постати камен спотицања у сучељеним националним интересима српске и бугарске, одн. грчке и бугарске политичке елите.

178,⁶ исп. Јовановић 1938: 134), и А. Белић ће изнети либералан став у вези с могућношћу да македонско становништво искаже потребу за сопственим културним посебностима: „А кад би зажелело баш локално становништво да има свој домаћи дијалекат у својим школама, ради развитка своје локалне етнографске индивидуалности до крајњих граница, ја мислим да се нико не би томе противио“ (Белић 1913: 138, курз. П.Р., исп. фус. 52). Свакако је у складу с тим виђењем и Цвијићев предлог да се ова словенска „национално колебљива маса“, која се простире јужно од Скопља до Солуна, назове неутралним именом, Македонски Словени (Цвијић 1913: 133).

1.2. На другој страни, након Балканских ратова српски су успеси међу српском политичком елитом и у народу распалили жељу за ослобођењем и западних Срба из аустроугарског ропства. Српска наука је поодавно знала за широку заступљеност Срба различитих вера на западу, од Босне, Херцеговине, Славоније и Далмације, преко Горског котара, Жумберка, Вараждина, Бјеловара и Крижеваца, до Крањске и Штајерске, те Будима на северу (Грујић 1909, исп. Ђерић 1914). Само је на просторима Хрватске, тада „Троједне Краљевине“ / „Троједнице“ (која је представљала фиктивно јединство Хрватске и Славоније, као старих угарских провинција, и новоосвојене Далмације, под директним патронатом Беча), по попису из 1910. године – и то само међу православнима – било 644.955 људи (Белић 1915: 98, исп. фус. 92). А Срба је у тадашњим и пређашњим временима у овим западним областима било и међу виђенијим интелектуалцима, укључујући и свештенички клер (дубровачки бискупи, босански фрањевци и др.). То је, наравно, морало бити познато и онима, пре свега Бечу и Ватикану, који су 30-их година XIX столећа развили и из Загреба почели ширити идеологију југословенства (именовану најпре као „илирство“), с циљем да се посредством српског језика, и на рачун српства, почне утемељивати и ширити хрватство у „Троједници“, а по могућству и шире. Што се Србије тиче, она је у својим плановима могла најпре рачунати на истородну српску државу Црну Гору, где „живе све сами чисти и прави Срби, који говоре српскијем језиком“, где поред православаца „има нешто мало римокатоличке и мухамеданске вјере“ – али су сви Црногорци „српскога поријекла и српске народности“ (Поповић / Рогановић 1911: народ). Но, политички приступ србијанске државе томе питању укључивао је, из једних или других разлога, и ослобођење осталих, релативно малобројних Јужних Словена на западу, оних који нису имали (или нису имали до краја развијену) српску националну свест, али су показивали спремност да прихвате живот у евентуалној политичкој заједници са Србима. На другој страни, делови њихових елита су већ имали извесну традицију у борби за асимилацију западних Срба (нпр. верским путем, унијаћењем и католичењем, те наметањем Србима туђег назива за народ и језик, туђега писма и др.), у односу на шта је кадшто и сама Аустрија била милостивија. То је резултовало честим политичким неслагањима и трвењима пре свега између тамошњих Хрвата и Срба, при чему Србима није мањкала добра политичка и економска организованост, те и утицај на стране чиниоце. Таква ситуација је већ на самом почетку налагала сложене и мукотрпне србијанске активности за проналажење и усклађивање интереса с другим јужнословенским народима ових области, а најпре с онима који су се сматрали

⁶ Ристовски, ипак, сматра да је ово била „противакција на бугарските просветни власти во Македонија“ (Исто). На сличан начин о овоме пише К. Џамбазовски (1963–1965: 149–154), указујући на Новаковићеву улогу у издавању уџбеника (буквара и читанки) на македонском језику. По њему, они би деловали насупрот бугарским акцијама, па и били у садејству с македонистичким политичким и националним хтењима, с тежњом да се можда у датом тренутку, кроз координирано повезивање два језичка идиома, створе услови да се српски књижевни језик устали на овом терену.

Хрватима. Крајем XIX и почетком XX столећа стратегија србијанске политике према западним јужнословенским областима била је заснована најпре на снажењу културних веза које би могле довести до међусобног приближавања овог становништва, уз могућност да се једнога дана, након распада Аустроугарске, оно (а с њима, дакле, утолико лакше и Срби у целини) нађе у заједничкој држави.

1.3. Овде се, отуда, у интелектуалним круговима као кључно издвајало језичко питање, које се покушало представити као главни чинилац повезивања и обједињавања међу Словенима западног Балкана. Уосталом, након прихватања српског књижевног језика међу Хрватима (тзв. илирски покрет, в. 1.5), што није пролазило без отпора у делу Хрватства, Срби и Хрвати су фактички већ имали заједнички књижевни језик, што ће на махове из политичких потреба, посебно у Срба, бити издизано на ниво култа. На другој страни, у овим западним областима, где је српски народ био етнички широко заступљен а његов језик унеколико дијалекатски разуђен, владала је доста изоштрана верска подвојеност – католичанство (римско), православље, муслиманство, што се од стране спољних чинилаца користило за уношење додатних раздора међу овим становништвом, укључујући и језичке. Њих су уносили поједини европски политички центри, сада сневесељени због српских победа у Балканским ратовима и перспективе јачања интегративне југословенске идеје кроз начело националности (народности), тј. србо-хрватства – виђеног тако као противника и католицизма и аустријанизма (исп. Žutić 2020: 105). То ће представљати озбиљну сметњу ујединитељским намерама.

Као што се на народно јединство могло указивати кроз постојање заједничког језика, тако су се кроз језички приступ могле подстицати разлике и нејединство. С дијалектолошкога гледишта, поред екавице на српском истоку, западне српске крајеве ће одликовати ијекавица, али и икавица, која ће на плану језичко-националног одређења најпре постати камен спотицања између Срба и Хрвата. В. Карацић је, на пример, икавске говоре српског језика, којима се већ тада добрим делом одликовало католичко и муслиманско становништво са запада, углавном посматрао у заједничком корпусу са српском екавицом и ијекавицом, одбијајући да верски (заправо политички) критериј може имати улогу у језичким класификацијама, те и утицати на назив језика. Ту је он у основи био на линији лингвистичког погледа на ово питање **Франца Миклошича** (1813–1891), професора на катедри за словенску филологију у Бечу и творца упоредне граматике словенских језика, који се због оваквих ставова замерио Хрватима. Уопштено узев, Миклошич је истицао да српском језику припада и део икавске области на западу, јер „Икавци [...] нису сви Хрвати, чакавци; има икаваца који чисто српски говоре, само што старословенско *Ђ* замењују са *и*. Ови, наиме, имају исте народне обичаје као и Срби“ (Миклошић 1879: 201).⁷ Уосталом, српска су истраживања и почетком XX столећа сведочила да су у Босни, Херцеговини, Приморју и Далмацији „не само *православни Срби ијекавци*, него и *католици икавци* називали свој језик *српским језиком*, па шта више и сами Мухамеданци“ (Грујић 1909: 193, као и: 29, 34, 197, исп. Богићевић 1908: 75–78). А ако су, на пример, Буњевци на северу као католици икавци свој језик и називали „рацким“ (а себе називали и „Рацима“), то су и ови називи упућивали на њихово српско етничко порекло (исп. *Rasciani*, тј. *Рашиани*,

⁷ Аутор је, како се и из овога види, у чему неће бити усамљен, *српски* (тзв. штокавицу) и *хрватски* (тзв. чакавицу) посматрао као различите језике. У вези с тим се противи и двонационалном лингвониму „српски или хрватски“ (/ „хрватски или српски“ и сл.), који се у то време уобичајава на делу средњојужнословенске области, – сматрајући га лингвистички погрешним (201, в. фус. 19). Један број аутора, како старијих тако и новијих, проблематизовао је, међутим, хрватску етничку природу и саме „чакавице“ (в. фус. 25).

Ердељановић 1930: 34–35, 353–354).⁸ Међутим, врло рано поједини српски аутори указују на појачану пропагандну активност хрватске стране у намери да најпре икавицу у Босни и Херцеговини подведе под хрватство, па тако икавицу у тамошњих муслимана Хрвати узимају за доказ да су ови муслимани „тобоже Хрвати зато, што говоре икавски, а да су Срби оно, који говоре екавски и ијекавски“ (Богићевић 1908: 72). То је представљало још један пропагандни чин који је требало да чвршће повеже тамошње католике („Хрвате“) с муслиманима (в. фус. 30). Виспирени српски интелектуалци, попут В. Богићевића, указиваће и на хрватску тежњу да се и архаичне босанскохерцеговачке језичке црте подведу под органску везу са „чакавским“, који се често узима за језички репрезентант Хрватства (79, в. фус. 19), а тај ће лингвистички приступ бити наметнут и србистици у циљу поделе „штокавице“ на источну и западну (в. 8.2).

1.4. Можда је управо та широка, унеколико и мозаичка заступљеност српског народа западно од Дрине била разлогом што се српски интелектуалци тога времена нису либили да у својој делатности утврђују идеју заједништва с преосталим јужнословенским народима ове области, иако су и сами знали за недаће кроз које пролази српско (посебно православно) становништво у западним крајевима. Из протеста због оптужнице подигнуте у Загребу 1909. године од стране аустроугарских власти против тамошња 53 ухапшена Србина, тј. припадника „грчко-источног народа“, наводно велеиздајника који пропагандом шире уверење да је језик тог народа *српски* (Krestić 1990),⁹ Р. Грујић ће, свакако рачунајући на део југословенски опредељених Хрвата који су се успротивили овом процесу, исте године написати читаву књигу о српском народу у западним крајевима. Овај се српски народ и по њему (као и раније по Д. Обрадовићу и В. Караџићу) тек покрајински, тј. провинцијално именује *Сремцима, Банаћанима, Бачванима, Барањцима, Славонцима, Хрваћанима, Далматинцима, Бошњацима, Херцеговцима* (Грујић 1909: 144). Ауторова намера је била да одговори на делове оптужнице која је негирала тамошње постојање Срба и да докаже постојање српског народа и његове националне самосвести. Књига је, тако, пружила јасне назнаке о тешком положају Срба међу Хрватима („братском нам народу“, 37; „најближом нам браћом“, 39) и о снажној и организованој њиховој католизацији (тј. хрватизацији), што аутора није омело да на више места истакне своју веру у заједничку будућност Срба и Хрвата. Тадашња српска елита као да није увиђала да је, на другој страни, од Хрвата нуђено зближавање углавном ишло не у прилог уједињавања са Србима већ појачанога хрватског рада на сопственом националном утврђивању и гранању. А то је, по логици ствари, морало ићи на српску штету. Јер, почетком XIX столећа, како ће потврдити и савремена српска наука (Екмечић 2011: 178), на просторима Далмације, Дубровника, Славоније, Босне и Херцеговине није било становништва с хрватском националном

⁸ Уосталом, у статистичким прегледима ће се и са хрватске стране Срби најпре збрајати заједно с Буњевцима (исп. Јагић 1867: 269), али и с другим католичким гранама српскога језика.

⁹ У оптужници је, поред осталог, изнето да се „’prije više godina’ nije ni znalo u širem narodu za naziv Srbin, ni ime srpsko“ (Krestić 1990), а употреба ћирилице се у њој подвела под великосрпску пропаганду, чему се јавно супротставио Епископат Православне српске митрополије карловачке (Исто). (Процес је свакако имао и пропагандну сврху у поводу тадашње анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске.) Таквих је догађаја било и у претходном периоду. Ст. Новаковић је из протеста због једног сличног догађаја, погрома над загребачким Србима (1902), напустио чланство у Југославенској академији знаности и умјетности, а догађај је осудила и српска емигрантска штампа (нпр. амерички *Српски одјек / Servian Echo*), исказујући неверицу у будући заједнички живот Срба и Хрвата (исп. фус. 20; о осврту на ове догађаје в. и Миловановић 1903). Упркос томе, многи Срби (као Јосиф Руђанин, Стјепан Милетић, Петар Прерадовић, Никола Машић, Христовор Станковић и др.) оставили су дубок културни траг у „Троједници“ (исп. Хека 2017: 1721).

свести, а на овом се плану ствари нису битно мењале ни до краја тога века, па изгледа ни касније.

Д. Петровић (2018: 56), на пример, подсећа на попис дубровачког (већински католичког) становништва из 1890. године (в. Dubrovnik 1897: 64, 67), који је показао да огромна већина становника у кући говори „српски“,¹⁰ док друге језике говори врло мали број становника, међу којима, опет, говорника „хрватског“ језика, кога уосталом ни у рубрици није било, уопште нема (в. овде и Петровићеве податке за друге области у Хрватској). Крајем XIX столећа (1899) хрватски активиста А. Радић на пропутовању кроз Босну и Херцеговину са жалошћу констатује „da је име hrvatsko po Bosni i Hercegovini seoskomu svijetu posve nepoznato“ (Крестић 2019: 477). Другачије овдашње стање види чувени хрватски филолог **Ватрослав Јагић** (1838–1923, можда српскога порекла), професор бечког универзитета и велики научни ауторитет у области славистике, који се издавао за југословенски оријентисаног интелектуалца и званично заговарао српско-хрватско језичко јединство. Коју деценију раније он је бележио Хрвате у Босни и Херцеговини (и којекуде), обично по принципу наводно етничког јединства са Србима (изр. „Hrvati i Srbi“), али и уз подсећање (више упозорење) да „razlikost vjerska silno zahvata život našega naroda“ (Јагић 1867: 274). Први, пак, попис становништва у Босни и Херцеговини (1879) је међу хришћанима забележио 43% православних и 18% католика (Екмечић 1994: 131), што у погледу заступљености хрватског националног имена такође не значи много, јер су се Србима називали и католици, као и муслимани (Богићевић 1908: 25–27, 41–43). У сваком случају: „До [аустроугарске] окупације се није знало за хрватско име у Босни и Херцеговини“ (27). У Барањи, Срему, Банату и Бачкој, Срби (с Буњевцима и Шокцима) су у време Турака и после њиховог протеривања представљали готово једино становништво. (Потоњим насељавањем Немаца, Мађара и других народа организовано ће бити разбијано њихово етничко-територијално јединство.) Слично говоре подаци из Славоније, где су Славонци одбијали да прихвате хрватско национално име и у другој половини XIX столећа (Крестић 2019: 170), или подаци из Посавине који сведоче о томе да су се и с почетка XX столећа сремски момци стидели хрватског имена (Екмечић 1999: 117).¹¹ И П. Ивић наглашава да је у појединим крајевима, управо у Дубровнику, то опредељивање за хрватство завршено тек у XX столећу (Ивић 1971: 181), због чега „релација Хрват – Србин није сасвим еквивалентна релацији Немац – Француз, па ни оној између Пољака и Руса“ (182). Тиме аутор, чини се, управо предочава инжењерску позадину стварања и умножавања хрватске нације. С тим у вези ће се у потоњој српској науци јасно подвлачити чињеница о „недостатку етничког јединства“ у Хрвата као „трајном обележју хрватске националне свести“ (Екмечић 2011: 450), заправо о хрватској националној свести која се „изграђује по потреби, на синтетички начин, као у лабораторију“ (Екмечић 1999: 92).

¹⁰ Назив „српски језик“ је овде присутан вековима (Ivić 1969), али је и сама дубровачка културна баштина имала последњих векова снажан српски печат (исп. Арсић 2019, Bersa 2021 и др.). Но, већ 1849. год. аустријска власт уводи у Дубровнику „srpsko-hrvatski jezik“ као школски предмет (Bersa 2021-II: 104), што је свакако најављивало појачане процесе хрватизације Дубровника. Упркос томе, дубровачки Србин Л. Војновић ће и половином следећег века писати о Хрватима као недржавотворном народу насталом на повесним фалсификатима (Арсић 2019: 412–413).

¹¹ Занимљив податак из тог времена доноси С. Ившић у оквиру свог дијалектолошког истраживања Посавине. Он бележи тамошње готово искључиво католичко становништво, које се, по аутору, сматра Хрватима, но откривајући у напомени, можда и нехотице, да је таква национална припадност становништву наметнута: „Kažu, da se zovemo Rvati“, – изјашњава се национално један старац из Будроваца (Ivšić 1913: 130, курз. П.Р.).

И страни аутори бележе да су се у западним областима (нпр. Далмацији) многи Словени католичке вероисповести осећали Србима не само у првој половини XIX столећа него и читав век касније („многие славяне, исповедовавшие католицизм, считали себя *сербами* не только в первой половине XIX в., но и сто лет спустя“, Чуркина 1997: 29, курз. П.Р.). О томе сведоче и старији аутори, па су, на пример, за А. Мајкова „Хрвати измишљени од Аустрије“ (према Миловановић 1903: 503), што М. Миловановић подупире својим запажањем да се „Хрватство [...] увећава сразмерно проширењу граница Аустро-Угарске монархије“ (Исто). Н. Дурново крајем XIX столећа, дајући општу слику ових појава запажа: „Милиони Срба, поставши римокатолици, претворише се у Хрвате“ (Дурново 1891: 105). На самом почетку XX столећа и поједини мађарски политичари, бринући о целини Аустроугарске, указују на опасност од фантазије стварања „некакве хрватске нације“ и „Велике Хрватске“, као производу „заводничких југославенских сањарења“ (према Žutić 2020: 96, 99, исп. 1.5), у чему су нарочито били агилни бискупи из западнојужнословенских области. То је време када Ватикан и римокатоличка црква „rade na virtuelnom okupljanju tzv. hrvatskih zemalja“, од словеначко-мађарских делова Међумурја, те Истре и Градишћа, чак преко делова Чешке, Словачке и Румуније, до италијанске покрајине Молизе (59). На штету туђих етничких простора, укључујући превасходно српске, одвијао се рад на стварању хрватске нације, као пројекта великих сила, најпре Ватикана и Хабзбурговаца, „које су zbog ostvarenja takvog projekta promovisale žestoku mržnju [у Хрвата] prema srpskoj 'pravoslavnoj braći' od koje су i настали“ (91). Уосталом, и поједини хрватски истраживачи признаће како „nacionalna kristalizacija oko imena hrvatskoga nije bila ni do svjetskoga rata potpunoma završena“ (Ježić 1934: 283), иако би се овај граничник, рачунајући оно што се преосталим Србима и данас дешава у Хрватској, морао протегнути и до данашњих дана. А тек се за питање језика могло наћи подоста таквих потврда у Хрвата, и то из давнина, па, тако, А. В. Ткалчевић своје опредељење за назив „југославенски језик“ (изгласан одлуком Сабора из 1861) поткрепљује, између осталог, тврдњом „da је čudnovato i неčувено, da не imamo imena за свој народни језик“ (Крестић 2019: 161 /1861/).

Науци, дакле, не могу остати непознати подаци о вештачком стварању или дограђивању хрватске нације (в. фус. 14, 19 и др.), свакако најпре за политичке потребе Запада, на шта ће се, посредно или непосредно, освртати више аутора. У све ово се уклапају и неки недавно обелодањени и у србијанским медијима (више пута од 2021. год.) пренети подаци из дневника Лајоша Талоција (1857–1916), мађарског историчара и дипломате, секретара бечког Царског архива, референта за културне и школске послове у Босни и Херцеговини и др. Они документују постојање политичког пројекта стварања хрватске нације од стране Ватикана и бечкога Двора, снажно покренутог почетком XIX столећа (помиње се обично 1828. год.). То посредно потврђују и неки други подаци, као онај везан за Талоцијев, по свему судећи, благонаклон став према хрватским историјским кривотворењима (нпр. према *Povijesti Hrvata* V. Клајића, 1901, исп. Крестић 2019: 484).¹² Из овог миљеа посматрано, лако је закључити и зашто се национално тако устоличен хрватски назив на све начине ширио на друге народе, понајвише српски, док се у исто време српско национално име до данашњег дана потискује и замењује низом других, општијих (недовољно одређених) или локалних именована, на пример, *Славени*, *Словини*, *Илири*, *Власи*, *Ускоци*, *Морлаци*, *Бошњаци* (и

¹² Уосталом, овакав начин стварања нације на политички узаврелом балканском полигону неће бити неуобичајен ни у потоњим временима (в. нпр. фус. 4), рачунајући и ова данашња.

Босанци), Хрваћани (и Хрвати), Србо-Хрвати, Дубровчани, Славонци, Буђевици, Шоци, Раци, Шоти, Црногорци, Македонци.¹³

1.5. Удаљавајући се од Караџићева (тј. Миклошич-Караџићева) етничког и пре свега лингвистичког виђења средишњих јужнословенских области као српских (исп. 1.3), српски носиоци идеје југословенског политичког заједништва нашли су се пред опасношћу баштињења елемената илирскога покрета, који се тридесетих година XIX столећа развио међу јужнословенским становништвом у Аустријском царству (аустрославизам), са снажним клерикално-идеолошким назнакама (исп. Žutić 2020: 39–41). Иако декларативно јужнословенски, овај је покрет, с аустријско-ватиканском политиком у позадини, имао за циљ остварење панхрватске политичке идеје и ширење хрватства макар до Дрине (И. Деркос, исп. 1.4), што илирци нису могли спровести без узимања „влашке штокавштине“ (Ф. Шишић, према Костић 1964: 69–71, исп. Ивић 1971: 190) за књижевни језик у Хрвата, тј. без усвајања српског језика као територијално најраширенијег. Поједини истраживачи, сматрајући илирски покрет „ингениозним потезом“, забележиће да су том приликом „Хрвати“ „ujedinili [...] narod“ – „kad naime nisu mogli ujediniti zemlje“ (Ježić 1934: 282) – а то је „уједињење народа“ спроведено овако: „*Proglasili su sve one, koji jedan jezik s njima govore* [тачније: оне чији су језик преузели, П.Р.], *jednim narodom s njima*“ (282).¹⁴ Оваквим потезом Хрвати су у оквиру идеје илирства не само напустили разнородне домаће језичке моделе који су били доминантни у њиховој пређашњој писмености и књижевности, тзв. „чакавицу“ и „кајкавицу“, унеколико и српску („штокавску“) икавицу (в. фус. 19), него су потом за свој књижевни језик прихватили *онај пространи српски језички идиом (ијекавицу) којим су тада готово искључиво говорили Срби, и то православни* (исп. Књижевни договор, Беч, 1850). Тако је идеја илирског покрета уз српску пружену руку сада имала прилике за снажан продор на исток, што је, међутим, могло послужити „*samo građenju hrvatskog nacionalnog jedinstva*“ (Pogačnik 1980: 167). Утолико пре што „*u drugoj polovini XIX vijeka za Austriju i Vatikan postaje, pored ilirskog, prihvatljivo i jugoslavensko (sveslavensko) ime kao moguće sredstvo za širenje germanizma i rimokatolicizma u ime apostolskog austrijskog cara i rimskog pape*“ (Žutić 2020: 53, курз. П.Р.). То се својевремено одразило и на појаву хрватских предлога да се у тамошњим областима *југословенско* име узме и у називу (српског) језика (исп. 2.1). Српски, пак, поборници југословенства, очекујући у овоме снажну улогу Србије и Црне Горе, залагаће се за политички програм који полази од ширег, наводно природног српско-хрватско(-словеначко)г културног, језичког, политичког, па и расног јединства, према чему је део Хрвата знао бити уздржан, па и томе противан (исп. фус. 14). Из јужнословенског јединства изузимани су, дакле, само Бугари, које је, како је сматрано

¹³ Управо ће за ове потребе бити подметани и поједини лингвистички термини (тј. лингвоними) с намером да покрију или прикрију српско име – „илирски“, „штокавски“, „наш(ки)“, „југославенски“, „средњојужнославенски“, те „српскохрватски“ (са својим бројним унутаробличким варијацијама, одн. комбинацијама) и др. Кад је о термину „илирски“ реч, који се у Загребу користи још у XVII ст., В. Јагић, нпр., бележи: „в сущности это ничто иное, как сербский народный язык“ (Пипер 2014: 244).

¹⁴ Парадоксално је да овај покрет вероватно не би успео без удела тамошњих Срба, а још је парадоксалније то што ће своје екстремне, па и расистичке домете он наћи у лику Анте Старчевића (1823–1896), херцеговачког Хрвата српскога рода, главног идеолога хрватског екстремног национализма и оснивача тзв. правашког покрета. Старчевић је на јужнословенском терену од Триглава до Солуна признавао само једну, хрватску нацију, док је српски језик сматрао измишљотином (в. 8.3). Старчевићевска идеологија „младохрвата“ („новохрвата“, „великохрвата“) наћи ће и у будућим временима широку подршку у све бројнијем „хрватском“ народу, а један број српских интелектуалаца ће по више основа правити разлику између ових „нових“ и пређашњих, „стarih“ Хрвата (Ј. Игњатовић, Крстић 2019: 320–322), одн. између „правих“ и „назови Хрвата“, који се сви скупа распростиру на „два-три језика“ (Руварац 1895: 345, исп. фус. 19).

једно време, само словенски језик везивао за словенство (исп. Ђорђевић 1929: 11–12, 17, Јовановић 1938: 26–28).¹⁵

То се све, дакле, тек у магловитим оквирима уклапало у политичку идеју што је крајем XIX и почетком XX столећа окупљала један број српских и хрватских интелектуалаца (нпр. Ст. Новаковић, В. Јагић, М. Решетар, С. Радић, Ј. Скерлић, А. Белић, Ј. Цвијић, А. Г. Матош) који говоре о једном, макар и двоименом народу (Србо-Хрвати, ретко Хрвато-Срби, те Срби и(ли) Хрвати и сл.), несрећно подељеном различитим верама и туђим политикама (аустројском, угарском, турском и др.), те о његовој заједничкој култури и заједничком „српско(-)хрватском“ („хрватском или српском“ и сл.) језику (исп. Окука 2006: 99–104). Јер, у пракси је ово приближавање ишло прилично тешко, посебно с обзиром на тешко стање Срба у Хрватској, који покрећу „српско питање“ будући да им је оспорен статус државотворног („дипломатичког“, тј. „политичког“) народа, уз отворене захтеве за њихово привођење хрватству. Срби рођени у Хрватској, по државном моделу пресликаном из Угарске, имали су бити саставни део хрватског „политичког“ народа (тј. „Хрвати грчко-источне вере“, одн. „Хрвати православне вере“), што је био узрок оштрих неслагања између Срба и Хрвата. Због српског одупирања присилној асимилацији и њиховог инсистирања на очувању имена свога народа и језика, те свога писма, у Хрватском се сабору (1866), тако, упозорава да „Срби својим именом тјерају управо агресивну политику“ (према Хека 2017: 1722, курз. П.Р., исп. фус. 18). Наступајућа времена доносиће тек краткотрајна отопљавања у српско-хрватским односима, односно признање српског имена и Срба као посебног народа у Хрватској. Таква је, на пример, изјава Сабора о признању Срба у Хрватској 1867. године за равноправан народ и „хрватског или српског језика“ за *службени* (исп. 2.1). Такав је и потоњи школски закон из 1888. године о „хрватском или српском“ као *наставном* језику, те о употреби ћирилице у српским школама (Krestić 1990). То је све, међутим, углавном било вагано тренутним политичким односима Загреба према Бечу и Будимпешти. Нови талас, дух сарадње и југословенства појавиће се у лику хрватско-српске коалиције из 1905. године, која ће садржати основу за предстојеће југословенско уједињење (Исто).

1.6. Добра илустрација оваквих политичких и филолошких кретања међу западним јужнословенским народима управо су догађаји из времена Првог светског рата, покренутог између сила Антанте (Француска, Русија, Британија) и Централних сила (Аустроугарска, Немачка и Турска), већ из претходних времена међусобно супротстављених. По атентату на аустројског престолонаследника Ф. Фердинанда у Сарајеву (28. VI 1914), од стране младог босанског Србина Гаврила Принципа (1894–1918), припадника организације Млада Босна, уследили су претешки аустроугарски ултиматуми Србији. Они су се кретали у широком распону од захтева за непосредним учешћем Аустроугарске у евентуалним судским поступцима у Србији против лица која су учествовала у атентату до захтева за аустроугарском контролом садржаја из области јавног образовања и издаваштва у Србији. Због немогућности да их Србија до краја испуни, врло брзо је уследила и аустроугарска објава рата (28. VII 1914), утолико пре што се Србија као мала али суверена држава, спремна да ради на свесрпском и јужнословенском јединству, већ показала као отворена претња многонационалној Аустроугарској, која је у овом атентату видела добар повод за обрачун са Србијом. Дан после објаве рата регент Александар Карађорђевић је објавио прокламацију којом

¹⁵ И поред постојања почетних планова о српско-бугарској државној заједници, маха су временом узимали сукоби и спорења која се последњих деценија XIX ст. развијају између Србије и Бугарске, а настављају Балканским и Светским ратовима.

позива на војнички отпор Срба (Србијанаца и Црногораца) Аустроугарској. У краћем опису пређашњег тешког политичког стања на западним јужнословенским просторима спорадично се спомињу и Хрвати (не и Словенци) као жртве Аустроугара (*Прокламација* 1914...). Тек неколико месеци касније, 7. децембра, појављује се *Нишка декларација*, у основи интегративистички обележен политички документ србијанске Владе, који говори о њеном југословенском програму, те етничком јединству племенски издељенога народа. У исто време новоосновани Југословенски одбор у Риму саопштава да Србе и Хрвате сматра „jednim istim narodom, koji ima jedne iste ideale, koji je jedan i nedjeljiv po svetom jedinstvu materinske zemlje, krvi i jeziku“ (Okuka 2006: 359). Иако је влада Н. Пашића већ својим *Манифестом* (12. VII 1914) упозорила Србијанце на тешка предстојећа времена и позвала их у одбрану отаџбине, она је, тек „posle znatnog pritiska grupa koje su se zalagale za jugoslovenstvo“ (Stavrijanos 2005: 589, исп. Шемякин 1997: 350), у *Нишкој декларацији* као свој циљ истакла „ослобођење и уједињење све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“ (<http://www.yuistorija.com/serbian/jug...>). Србијино колебање су, поред осталог, изазивали и посве сложени и динамични дипломатски односи међу великим силама, који су се неретко ломили преко леђа Србије, на пример захтевима за управо њеним територијалним уступцима државама које би се тако задовољене могле прикључити савезничком табору Антанте. Реч је, пре свега, о уступању делова Вардарске Македоније Бугарској и Баната Румунији.¹⁶ Стварање Југославије је, тако, постало и својеврстан начин да се Србија тим притисцима одупре, утолико пре што је југословенску оријентацију потврдио и велики чикашки конгрес Срба, Хрвата и Словенаца (1915).

Све је то наглашено и у *Крфској декларацији* (1917) Владе Краљевине Србије и Југословенског одбора, уз детаљнију политичку разраду и истицање спремности „троименог народа“ (тј. „Југословена“), – који је „један исти по крви, по језику говорном и писаном“, – на живот у заједничкој југословенској држави. Декларација је, дакле, као и ставови Југословенског одбора, инсистирала и на *јединству народног језика*, иако се због удела Словенаца заправо није могло говорити ни о јединству књижевног језика. У њој је, поред осталог, у т. 6 стајала и одредба о *равноправној и слободној употреби ћирилице и латинице* на целој територији Краљевине, уз назнаку да су државне и самоуправне власти обавезне користити обе азбуке „саображавајући се у томе жељи грађана“ (<http://www.yuistorija.com/serbian/jug...>). Отуда је „влада Краљевине Србије одбила [...], упркос инсистирању савезника, да прихвати тајни Лондонски уговор (1915), држећи се доследно својих договора са хрватским политичарима у егзилу о стварању Југославије“ (Ивић 2014: 561 /1994/). По основним идејама изнетим у Уговору, с чијом изворношћу наука није до краја сагласна, он је иницијално требало да понуди Италији територијалне уступке на деловима Далмације, Истру, Кварнер и др. у замену за њен улазак у рат на страни сила Антанте. Босна, Херцеговина, Славонија и делови Далмације, области насељене српским становништвом, нашле би се после рата у оквиру територијалног проширења Србије (и Ц. Горе), као накнада за њене територијалне уступке у Македонији (исп. Јовановић

¹⁶ На другој страни, и у аустроугарским ратним плановима се још пре рата наша деоба Србије „између њених суседа, Румуна, Бугара и Арбанаса“ (Јовановић 1929: 10, исп. 83, 94). У преговорима, пак, великих држава пред сам почетак рата једно је време колао и предлог дела Централних сила да се у циљу спречавања рата дозволи Аустрији да наводно привремено окупира Београд и околне делове Србије (Шабац, Смедерево, Пожаревац). То је требало да представља залог за испуњење упућеног ултиматума Србији, што је метод који је Аустрија већ била применила у случају Босне и Херцеговине и њене анексије (Исто: 16–21).

1929: 74–75, 90, Шемякин 1997: 354–355, 358).¹⁷ А то су управо оне области које је, заједно са Србијом, аустријска пропаганда још раније називала Великом Србијом.

Но, политички миље је био прилично сложен, јер је *Крфска декларација* заправо дошла као одговор на *Мајску декларацију* (1917) дела словеначких интелектуалаца. Она је, пак, тежила политичком обједињењу аустроугарских територија насељених Словенцима, Хрватима и Србима (рачунајући и српско становништво Срема), и иза ње је стајала идеја неке врсте унитарног југословенства унутар Аустроугарске и под њеним старатељством (својеврсни неоилиризам), заступана и од самог престолонаследника Ф. Фердинанда (исп. 1.5, 2.3). Требало је да се с овом декларацијом преуреди, но тиме и евентуално спаси хабзбуршка држава од распада (исп. Шемякин 1997: 372–373, Stavrijanos 2005: 520). Окосница ове идеје били би хрватско државно право, хрватска књижевнојезичка варијанта и Загреб као политички центар на западном Балкану (Екмечић 1999: 215). Она је, дакле, подразумевала унитарну хрватску државу с јединственим „хрватским језиком“ на овом простору, што је било на линији не тако давно обнародованих планова Првог хрватског католичког конгреса у Загребу (1900) о темељитом покатоличавању, односно похрваћивању српског становништва западно од Дрине до краја XX столећа, што је укључивало и самосталну Црну Гору (исп. Медаковић 1901, Миловановић 1903: 499–500, Петровић 2018: 116, Žutić 2020: 59–60).¹⁸ Но, хрватска тежња за спровођењем те политичке замисли у ово ратно и политички нестабилно време (исп. Шемякин 1997: 363–364) неће јењавати ни у потоњим, југословенским државним оквирима. Хрват Ј. Броз и његов југословенски комунистички покрет покушаће да је на мала врата, под паролом „братства и јединства“, и под изговором решавања језичкога питања, спроведу у комунистичкој (/ социјалистичкој) Југославији.

Наравно, како се могло закључити и из претходнога текста, страна дипломатија, иако неретко међусобно супротстављена чак и у истом ратничком табору, имала је током Првог светског рата у балканским политичким дешавањима снажно учешће. Део ње је поодавно у стварању некакве југословенске државе видео и одређене геополитичке погодности. Још је раније дубровачки Србин М. Пуцић (1867), вероватно надахнут таквим идејама са Запада, писао о могућности решења Источног питања ако се „на Балкану установи јако и prostrano kraljevstvo srbsko“, које би с Балкана могло одбити и Аустријанце и Русе (према Арсић 2019: 168). Но, та страна дипломатија је сада међу савезницима (тј. „изнуђеним савезницима“) српским откривала тежњу за будућом појачаном контролом над Југославијом, пре свега над српским народом, доминантно православним, као и над политиком његове владе. Тако се британски историчар и политичар Роберт Вилијам Ситон-Вотсон (Robert William Seton-Watson, 1879–1951) почетком XX столећа zaloжио за стварање јаке словенске државе на Балкану као бедема немачком продору на исток, – али без снажног српског идентитета у њој јер би, по њему, победа свесрпске идеје на Балкану била „trijumf istočne kulture

¹⁷ Лондонски предлози о уступању ових територија Србији за територијалне уступке у „Српској Маћедонији“ у корист Бугарске, вероватно су били подстакнути српским изузетним почетним ратним успесима, али свакако и одлучношћу Руске царевине да чврсто буде уз Србију у овом рату. Међутим, распад Русије 1917. год. и тамошња победа комунизма довешће Србију у посебно тежак положај.

¹⁸ Правашки лист *Hrvatska* је крајем XIX ст. у србомрзитељском стилу, наводно у циљу борбе против српске идеје о „умишљеном великом царству српском“, писао о некадашњим примитивним и „окрутним ’Власима“ („грчко-источне вјере“), који су се сада претворили у тзв. Србе и којима нема места у Хрватској уколико не прихвате хрватско име. Они би, наиме, „морали и сами увидити, да у једној земљи не могу живити два народа, који говоре један те исти језик“ (Крестић 2019: 448–450, исп. фус. 117–119). На такве екстремистичке планове реаговала је српска штампа у Далмацији (нпр. *Srpski list / Srpski glas*, Zadar, 1880–1905), скрећући пажњу на домет српских етничких простора, као и на само постојање Срба римокатолика у Далмацији, Хрватској, Славонији и Истри (исп. Žutić 2020: 93).

над западном [...] smrtni udarac napretku i modernizaciji na čitavom Balkanu“ (према Todorova 1999: 207, исп. Шемякин 1997: 364, Екмечић 2011: 487). Тиме се најављивало отворено британско старање о католичком живљу и хрватској националној идеји у оквиру југословенске политичке концепције (исп. Екмечић 2011: 387). Паралелно с тим, исказана је тежња британске стране не само да с нескривеним жаром и надаље подрива српске етничке просторе широм Балкана, већ и да у орвеловском духу покуша управљати српском историјом и контролисати је. То ће ова политика показати већ у наступајућим временима, што ће, уосталом, и на самом крају тога века отворено потврђивати низ британских политичара (М. Тачер, Т. Блер и др.).

2. Српска филологија с краја XIX и почетком XX столећа. Стање на западу.

2.1. Јачање српске државности и културе крајем XIX и почетком XX столећа и појачан интерес за домете српског народа на широким балканским просторима нису се могли одвијати без ослонаца на језик, као један од главних националних показатеља. Но, ситуација у вези са српским поимањем језичког стања на западу (Босна, Херцеговина, Славонија, Далмација) и на југоистоку (Стара Србија, Македонија) била је унеколико различита. Позабавимо се, најпре, односом према западним областима у овом периоду. Српски филолог **Ђура Даничић** (1825–1882) је, отприлике у периоду након његовог постављења за секретара Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу, 1867. године (на позив хрватскога бискупа и политичара Ј. Штросмајера), одступио од караџићевске језичке парадигме о „штокавици“ као српском и „чакавици“ (те и „кајкавици“) као хрватском језику,¹⁹ сматрајући Србе и Хрвате једним народом с два имена (исп. Даничић 1874: 309). У том смислу, Даничић (и Ј. Суботић) ће се определити за лингвоним „хрватски или(ти) српски“, што је усклађено са ставом Југославенске академије и потврђено одлуком Хрватскога сабора (1867), чиме је преиначена одлука Сабора о употреби термина „југославенски језик“ (исп. Крестић 2019: 196–197, Krestić 1990). Више аутора, као С. Бјелановић (1883), оцениће да је српски језикословац ово учинио „једино за љубав слози, а *против научне истине и свог увјерења*“ (према Костић 1964: 56). Но, и на србијанској страни ће се тада повремено појављивати двонационални термини, као „српско-хрватски“ (1871), „српски или хрватски“ (1885) (нпр. у раду Српског ученог друштва, исп. Крестић 2019: 236, 375, или у наслову часописа *Бранич српског или хрватског језика*, Јагодина 1907). Свакако су у том помирљивом правцу деловали и неки од српских интелектуалаца (М. Полит-Десанчић, Д. Прица, Ј. Ј. Змај и др.), који су 1888. године с хрватским

¹⁹ „Штокавица“ / „штокавштина“ захвата данас области Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе и већег дела Хрватске (Славонија, Далмација). „Чакавица“ / „чакавштина“ се углавном простире на далматинском острвљу и у деловима Истре, а „кајкавица“ / „кајкавштина“ (ако не рачунамо словеначку, мада је и словеначки језик „кај-кавски“) у северозападном делу Хрватске, у оквирима некадашње тзв. цивилне Хрватске (у централном захвату Загреб – Вараждин – Крижевци). Када је реч о хрватским „кајкавцима“, чији је говор Ј. Копитар посматрао у склопу словеначког (тј. карантанског) корпуса (Рogašnik 1980: 157–158, исп. фус. 87), Караџић бележи да се њихова домовина „прозвала *Хрватском* последије Мухачког боја, који је био 1526 (а донде се звала *Горња Славонија*), и којијех је језик ко пријелаз уз [sic!] Крањскога [тј. из словеначког] у Српски“ (Караџић 1849: 132). И В. Јагић бележи да становници тзв. провинцијалне Хрватске „znadoše negda za svoje pravo narodno ime *’slovensko’*, kasnije rako zamieniše ga državnim *’hrvatskim’*“ (Јагић 1867: 267, исп. 270). На плану књижевног стварања узима се да је у Хрвата у прошлости најпре била заступљена „чакавица“, иако се хрватска елита служила немачким, мађарским и италијанским језиком, с обзиром на то да је и сама углавном била несловенска (национално нехрватска). Отуда ће и у хрватским политичким и културним дешавањима водећу улогу имати странци, односно „Хрвати“ странага порекла (нпр. П. Р. Витезовић из Алзаса, Љ. Гај из Бургундије, Ј. Штросмајер из Г. Аустрије, Ј. Франк из Мађарске) (в. 6.5). И сам је Јагић запазио да „ни Нијемци не требају људи на иć“ (Крестић 2019: 484).

интелектуалцима (Ф. Рачки, Т. Смичиклас, И. Брлић и др.) сачинили споразум о признању постојања јединственог народа, но који терминолошки има бити обележаван с два имена. То ће се код појединих аутора све чешће сводити на двонационално именовање језика, на пример „српскохрватски“, какво је приписивано Ј. Ј. Змају (Крестић 2019: 474 /1899?/), као поборнику југословенства.

И **Стојан Новаковић** (1842–1915), српски филолог и историчар, политичар и дипломата, председник Српске краљевске академије, покушао је да следи Даничићеву парадигму, сматрајући да се племена „српскога народа [...] служе двојаким именом, српским и хрватским“ (курз. П.Р.), па се данас „Хрвати сматрају као један народ са Србима“ (Новаковић 1871: 3). У наставку текста аутор се одмах осврће и на питање језика констатујући: „Језик, који у Хрвата по неким крајевима има неке мале дијалектичке разлике, у књижевности се све више изједначује, а у основу је са свим једнак са српским“ (3). Аутор вероватно мисли и на удео „чакавице“ и „кајкавице“ као језичке периферије, неке врсте „искварених дијалеката“ (в. даље). Поред унеколико еуфемистички представљених лингвистичких разлика између „штокавице“, на једној, и „чакавице“ и „кајкавице“, на другој страни, видно је, међутим, и одређено Новаковићево истрајавање на основама карацићевске парадигме. То се, на пример, препознаје кроз његов осврт на илирски покрет, за који каже: „Књижевници из краљевине Хрватске напустише загорски говор своје краљевине и престонице њене Загреба и примише говор *српски или штокавски* (курз. П.Р.), којим је говорило толико и православне и католичке браће по Славонији, Далмацији и Босни, осим осталих покрајина“ (297, в. 1.4). Завређује пажњу тадашње истрајавање на изразу „српски или штокавски“, односно поистовећење („правог“) српског језика са „штокавицом“ (в. 1.3), и то не само на српској страни (нпр. В. Карацић, В. Карић, П. Будмани, М. Решетар), него и на хрватској, исп. „србски или штокавски језик“ код самога представника илирског покрета, Љ. Гаја (Петровић / Гудурић 2010: 44). Новаковић, дакле, у овоме остаје на карацићевском путу, али је његово етно-лингвистичко и, посебно, верско профилисање средишње јужнословенске области нашло одраза и у самој његовој национално асиметричној подели овдашње књижевности на *Књижевност Срба источне цркве* (172–294) и *Књижевност Срба западне цркве и Хрвата* (294–320). О томе говори још један његов недовољно одређен израз – „наша браћа западне цркве (Срби и Хрвати)“ (Новаковић 1871: 170), антикарацићевски обликован. То је наговештавало преобладавајућу улогу верског момента као битног разликовног критерија у националним (па и језичким) питањима, што је наглашавао и Јагић (в. 1.4). Отуда и могућност јачања парадигме поистовећења западног (најпре католичког) српства са хрватством, иако у последице прихватања тога приступа српска елита тада изгледа још није била кадра да до краја проникне.

Наиме, истакнути српски интелектуалци тога времена, како пише М. Миловановић крајем XIX stoleћа, „могли су очекивати с правом да ће Хрвати, који су већ узели језик српски за свој књижевни језик, који су за свој културни живот морали црпсти снагу у српским обичајима, српским народним традицијама и умотворинама, пристати најзад да се без резерве и без погодаба сакупе око српског народног центра“ (према Костић 1964: 70). У том духу пише и дубровачки Србин Матија Бан (Арсич 2019: 211), или још раније његов суграђанин, такође Србин, М. Пуцић (1867), који сматра да ће се око српског језгра окупити чак и они „grane slovenske“ (тј. словеначке) из провинцијалне Хрватске, тзв. кајкавци, који су се до XVIII stoleћа сматрали Словенцима и свој језик називали „словенским“ (исп. фус. 19). Јер и они „припадају грани српској, од како су своје nazore о будућности установили, прихватајући језик српски за службени, књижевност српску за своју, земљу српску за своју, *samo što* – наставља аутор – *sve to nazivlju imenom hrvatskim*“ (167, курз. П.Р.). Но, тек за поједине периоде

прошлости (1860–1878), упозорава М. Миловановић, Хрвати су „гледали на се као на скроман делић своје браће Срба, што беху многобројнији и свуда у бољим погодбама за обновљење велике народне државе од Дунава, до Јадранског мора“ (Миловановић 1903: 497). У ведријем тону, млади Н. Стојановић, будући српски првак из Босне, процењујући да ће у међусобним политичким трвњима морати да победе Срби или Хрвати, верује да ће на крају Хрвати, и поред снажне католичке бране, прихватити српско опредељење, што гарантује „њихова мањина, географски положај, околност, што живе свуда помешани са Србима, и процес опште еволуције, по коме идеја Српства значи напредак“ (Стојановић 1902: 496). Очито потцењујући извана диктиране политичке процесе и улогу католичке цркве у стварању (/ снажењу) хрватске нације за потребе аустријске политике, аутор истиче да Хрвати немају ни „свијести о међусобној припадности, и с тога не могу бити посебна народност“ (493),²⁰ на шта ће, уосталом, указивати и други (исп. 1.4). На лингвистичком, пак, плану, на то ће Србе свакако наводити тада већ и значајна филолошка дела тзв. хрватских вуковаца, као, према Караџићевим и Даничићевим начелима сачињен, *Hrvatski pravopis* И. Броза (1892), или Ивековић–Брозов *Rječnik [hr]vatskoga jezika* (1901), настао на грађи из књижевних дела српских писаца (исп. Петровић / Гудурић 2010: 28–31). Уосталом, и речник загребачке Југославенске академије (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*), покренут 1880. године, за своја прва два уредника (1880–1910) управо је имао Србе, Новосађанина Ђ. Даничића и Дубровчанина П. Будманија, при чему је и на хрватској страни било забележено да овај речник почиње излазити „потпуно на караџићевским језичним и правописним начелима“ (Исто: 32). У том светлу пажњу завређује и *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* (Загреб 1899) Т. Маретића, сачињена на грађи Караџићевих и Даничићевих дела, рачунајући и Караџићеве фолклористичке изворе, што показује да је аутор знао о ком је језику реч. Јагић је у приказу овога дела замерио на употребљеној искључиво српској грађи, иако од хрватског „штокавског“ материјала није ништа конкретно понудио у својим коментарима. Циљ овог Јагићевог негодовања је, заправо, било скретање пажње јавности како се због Маретићевог поступка (као и „nedostatka međusobne dobrohotnosti“ између Срба и Хрвата) не би могло „lako skovati oružje za bestemeljnu tvrdnju, koju su ponavljali čak i razboriti ljudi, da su Hrvati uzeli Srbima jezik“ (Јагић 1900: 287).

Дакле, дубља природа ових дешавања није, ипак, указивала на могућност окупљања Хрвата (и Србо-Хрвата као нових Хрвата) око српског националног језгра. Напротив, она је управо упућивала на снажење хрватства и на мање-више танане методе његовог ширења на исток, и то управо путем преузимања српског језика за књижевни у „кајкавској“ Хрватској. Свакако с прелазним термилошким фазама у којима су се нашли чак и термини као „југославенски језик“ / „наш језик“, с крајњим циљем да се на западу устали употреба искључиво хрватског имена и у називу српског језика и у називу српског народа (исп. фус. 9, 18). Тиме би, дакле, отпала национално компромисна решења попут „хрватско-србски језик“, „хрватско-српски народ“ и сл. на која су тамошњи Срби једно време били спремни (исп. Крестић 2019: 191, 193). Сви су ти притисци на српско становништво ишли паралелно са ширењем неистина о Србима као искључиво дошљацима на „историјски хрватске“ земље, о Србима као незахвалним досељеницима („бизантинцима“), које је гостољубива Хрватска примила у своје крило, што је све снажно потхраћивало акције даљег покатоличавања српскога православног

²⁰ Због тога, по аутору, Хрватима не треба замерати када Марка Краљевића називају Хрватом, или певају „Радо иде Хрват у војнике“, јер они тиме „и нехотице признају да постају Срби; а нама није стало до неколико писмена, која састављају ријеч Хрват“ (495). Међутим, управо је, сматра се, ауторов чланак, прештампан у српском листу Србобран, који је излазио у Хрватској, био повод антисрпским демонстрацијама и погрому над Србима у Загребу 1902. године (Јарошевич 2012: 21, исп. фус. 9).

становништва, односно похрваћивања Срба католика. Ј. Ј. Штросмајер ће, на пример, као временом све већи србофоб, стати уз великохрватски програм, а у писму папском нунцију Ванутелију (1886) истаћи како су управо Хрвати предодређени да као квасац прожму целокупно тесто Јужних Словена и мало помало их приведу „jedinstvu Svete katoličke Crkve“ (према Крестић 2019: 358, исп. и Крестић 2001, 47–54). То је једном делу српских интелектуалаца било добро познато, јер је још Светозар Марковић (1846–1875), први српски социјалиста, писао да „Хрвати већ одавно говоре и раде да оснују ’Велику Хрватску’ под заштитом Пеште или Беча“, те да хоће да „на рачун српске народности шире своју народност“ (Крестић 2019: 249).

Но, не може се рећи да и међу српским филолозима није било оних који су боље разумевали сложеност ових процеса и јасније их и слободније тумачили. Новаковићев следбеник **Љубомир Стојановић** (1860–1930) је у основи био на линији учитељевог филолошког деловања, те ни у њега није у потпуности напуштена караџићевска филолошка концепција српског језика. Он одбија ширење интегративистичког језичког приступа по којем су „штокавица“ (српски) и „чакавица“ (хрватски језик) у органски чврстој међусобној вези, као и да је „штокавица“ тек подмлађена „чакавица“, на чему је посебно инсистирао В. Јагић (в. 1.4).²¹ Стојановић, тако, истиче да би се чакавско“ *j* ← псл. **dj* (нпр. у *теја* ’међа’), напротив, могло сматрати иновацијом у односу на „штокавско“ *h* истог порекла, релативизујући и сам појам архаичности одређеног дијалекта као целине (Стојановић 1896: 373). Штавише, на плану утврђивања филолошко-националних симбола на овом делу Балкана, аутор не заборавља да у караџићевском духу потцрта: „И као год што ја никад *чакавски* дијалекат не могу назвати *српским* у оном смислу у којем то велим за овај дијалекат у коме ово пишем, јер знам да нема ниједнога човека који чакавски говори, а Србином се зове; исто тако и Хрвати не треба да се љуте, кад им се рече да је онај дијалекат, којим говоре и пишу, или боље рећи, којим се труде да говоре и пишу у Загребу, дијалекат *српски*“ (377).²² Ипак, он види и да су у међувремену у процесима националне кодификације на снагу ступили други, нелингвистички критерији, те да се то питање „шта је чије“ сада „компликује“, „нарочито тиме, што је *сада* књижевни језик и оних што се зову *Срби* и оних што се зову *Хрвати* један исти“ (375). У томе Стојановић препознаје посебну улогу илирскога покрета, јер: „до илирског покрета није било човека који је тако говорио и писао а да се Хрватом називао; напротив тим дијалектом говоре Херцеговци, народ који се од старине само Србима називао. Ко би хтео тај дијалекат звати хрватским зато, што у најновије време има Херцеговаца Хрвата, могао би га са већим правом назвати и турским, јер има још више Херцеговаца који себе Турцима називају, и то не од скора већ од три-четири стотине година“ (377). Аутор, тако, указује и на то да ова питања

²¹ Такво успостављање лингвистичког односа давало је могућност и за друга погрешна тумачења. Исп.: „Јагић је већ 1864 исправно учио своје гимназијалце, да је ’такo звано наређење чакавско’ ’старији хрватски језик’, а ’штокавско наређење’ да је новији хрватски језик“ (Skok 1949: 49).

²² На линији разумевања „штокавице“ као српског језичког обележја био је и Милан Решетар (1860–1942), а овакав свој став изнео је у расправи (*Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen*, Archiv XIII, 1890–1891) што се понајвише тицала Дубровника. В. Јагић је у истом броју часописа, чији је био уредник, покушао да побие Решетарове ставове. Јер по њима, наиме, испада „као да kod Srba i Hrvata imamo posla sa dva, i baš samo sa dva strogo razlučena narečja (ili čak jezika!), od kojih je jedan od početka pa do danas bio i zvao se štokavski, a drugi isto tako od početka pa do danas čakavski. Slaganje je dvaju imena i dvaju jezika ili narečja doduše zavodljivo; kaže se: Srbi su od početka bili čisti štokavci, a Hrvati čisti čakavci, i teški je problem naoko riješen“ (Јагић 1891: 278, исп. и Јагић 1867: 267–268). Јагић је, да се већ овде видети, своје одбранашке и спекулативне ставове заснивао на тенденциозном проблематизовању историјског стања, што ће као приступ овом питању карактерисати затим и Белићеве текстове (в. 4, 6).

престају бивати у домену науке, те да све више припадају политици.²³ И Љ. Недић је у то време, истичући да је „хрватски“ књижевни језик створен на једном српском дијалекту, назив тога језика (правећи паралелу према „босанском“, подупртом у то време Јагићем, исп. 2.3) видео само као политичко-територијално одредиште српског језика (Недић 1900: 295), дакле, као његову регионалну норму. Вредна је пажње и чињеница да је међу српским интелектуалцима већ након Караџићева времена било и оних који су јасно назначили потребу *одвајања лингвистичких датости у језику од политичких*, као што је био српски правник и политичар **Светозар Милетић** (1826–1901). Омеђујући српске етничке просторе на западу („дуж Саве, и Купе²⁴ до Велебита“, 222) и држећи „чакавачки“ за хрватски језик, Милетић је још 1866. године истицао „да су Хрвати наш језик најпре за књижевни, а после и за званични и домаћи примили“ и – „да смо ми *само са гледишта политике* тај факт констатовали“ (Крестић 2019: 183, курз. П.Р.).

2.2. Објективни научници су овакве разделебе озбиљно узимали у разматрање на размеђу векова, па се почетком XX столећа појавила научна граматика „српско-хрватског“ језика чувеног немачког филолога А. Лескина (*Grammatik der Serbo-Kroatischen Sprache*). Лескин, чији је ученик био и А. Белић, у предговору пише да није могуће повући јасну границу између дијалеката старих српских и хрватских племена, али и да су стога у XIX столећу становници читавог овог простора усвојили „српски дијалекат у ужем смислу“ за књижевни (писани) језик (Leskien 1914: XX, исп. осврте у Окука 2006: 138, Петровић / Гудурић 2010: 30 и др.). Овај је књижевни језик, наставља аутор, у употреби „и у делу Хрватске северно од Купе, *који заправо не припада српскохрватском* [тј. припада словеначком, П.Р., в. фус. 24] језичком подручју“ (Leskien 1914: XX, исп. Петровић 2018: 246–247, курз. П.Р.). Нешто је раније (1898) и немачки научник Т. Виганд за књижевни језик Хрвата истакао да „такозвани хрватски језик није ништа друго него српски написан латинским словима“ (Петровић 2018: 227), а још раније је забележен податак из Чешке (Ј. Милчетић, 1876) да „Чеси Хрвате ’познају само под именом српским’“ (228). У овим србистичким проматрањима се, дакле, не могу пренебрегнути ставови страних србиста и вањска перцепција српског језика. Већ је, на пример, у *Великој општој енциклопедији* П. Ларуса (1875) оперисано „општим именом Срба“ под које се подводе Хрвати и хрватски језик као „један искварени дијалекат српскога“ (према Костић 1964: 25, исп. 3.2). Овде се српски језик дели на херцеговачки, рашки, сремски и хрватски дијалекат (25). Поред низа других аутора, сличне податке о Хрватима, као Србима по племену и језику, преноси и В. Р. Псуњски из једне француске енциклопедије с краја XIX и почетка XX столећа (Psunjski 1944: 52). И у овим проматрањима остаје, дакле, питање „штокавско-чакавског“ јединства односно нејединства у српском језику,²⁵ док се

²³ Године 1980. у Српској академији наука и уметности одржан је научни скуп посвећен Стојановићу, али зборник радова с овога скупа до данас није објављен.

²⁴ Занимљиво је да се река Купа код појединих аутора узимала и за граничник Источног римског царства, заправо место где се „сретало источно варварство са западном цивилизацијом“ (према Екмечић 1999: 89), што ће тек касније бити померано према Дрини. Купа је и по В. Клајићу етничка граница између „Влаха“ и „Морлака“ (тј. Срба), с једне, и Хрвата, с друге стране ([https://archive.org/details/povijest_hrvata_1-vjekoslav_klaic/povijest_hrvata_5...: 26](https://archive.org/details/povijest_hrvata_1-vjekoslav_klaic/povijest_hrvata_5...)), те и дијалекатска граница „штокавице“ према „кајкавици“. И „кајкавска“ област је, међутим, у прошлости била добрано прошарана српским становништвом, о чему нема систематских истраживања.

²⁵ Теза о хрватском („чакавском“) као могућем делу некадашњег српског језичког (и етничког) комплекса била је позната и В. Караџићу (1849: 140), што је све одраз још старијих уверења о доминантном уделу српског народа на Балкану. У извештају једног католичког мисионара из 1640. год.

„кајкавица“ и даље несумњиво изопштава из овог језичкога корпуса, од њега прилично јасно одвојена.

Што се термилошког плана тиче, у међународној јавности се крајем XIX и почетком XX столећа, пре свега Јагићевим ангажовањем, све више устаљује лингвоним „српско-хрватски“ (/ „српскохрватски“) (исп. Окука 2006: 31–32), иако ће се, на пример, Французи тада другачије држати, углавном чувајући термин „српски језик“. Избор овог двонационалног термина хрватској страни је имао двоструко послужити: најпре превазићи велико термилошко шаренило у именовану језика којим се служе они што се сматрају или имају сматрати Хрватима,²⁶ и у исто време у политичком и стратешком смислу отворити врата за осмишљенији искорак према другим народима, пре свега према тамошњим бројним Србима – у Далмацији, Славонији и самој Хрватској („Хрваћанима“), и уопште Србима западно од Дрине. На другој страни, у Срба, код којих је књижевни језик Срба и Хрвата такође сматран једним језиком, у употреби је углавном био термин „српски језик“, уз, како сматра Окука, одбијање других каквих „решења“ (Окука 2006: 45, исп. 2.1). Истина, на размеђу векова Срби у „Троједници“ захтеваће да се у оквиру њихове аутономије поштује српско име у називу народа и језика, те ћирилично писмо и др. (исп. Крестић 2019: 486 /1901/). С тим у вези, и В. Богићевић пише (1908: 47) да би се морао „данашњи језик, којим пишу Срби и Хрвати, звати *само српски*, а не ни ’српско-хрватски’, ни ’српски или хрватски’, а најмање ’хрватски’“. Но, илустративан је с тим у вези став српских интелектуалаца окупљених око загребачког листа *Србобран* (сагласних да се српским језиком служе и Хрвати „као братском позајмицом“), који су показали спремност да у „Троједници“ жртвују назив „српски језик“ и прихвате „српско-хрватски“ (никако само „хрватски“, нити „српски или хрватски“ и обр.), – али *под условом да Хрвати оставе на миру српске земље ван „Троједнице“*, Босну и Херцеговину (као „кољевку Српства“), те Далмацију и Боку (Крестић 2019: 440 /1892/).

Ово српско-хрватско филолошко неслагање се, наравно, није заустављало пред термилошким питањима, већ се ширило и гранало у другим правцима. Још су 70-их година XIX столећа међу Хрватима протурани ставови о ијекавском (херцеговачком) као хрватском, а екавском као српском (Окука 2006: 45), чиме се после икавице (исп. 1.3) и ијекавица почела изузимати из српског језичкога корпуса. Ово и поред тога што круг око хрватског реформатора А. Кузманића, који је предлагао за књижевни језик Хрвата (српску) икавицу, сматрајући је репрезентантом хрватског језика (свакако због тога што је у њој најзаступљенији католички живаљ), још половином XIX столећа за ијекавицу (мање-више погрдно) каже да је то особина „слидителях одципљене Цркве источне“ (Ивић 1971: 189). Или што је хрватски филолог И. Вебер-Ткалчевић (1885), говорећи о тзв. штокавици (свакако ијекавској), тврдио како хрватски писци све више прихватају начин писања „који се обично зове српски“, те да он „тај исти језик назива и хрватским *само зато, што њиме данас говоре и неки Хрвати*“ (према Костић 1964: 48, курс. П.Р.), јасно указујући и на политичку (а не лингвистичку) димензију употребе назива „хрватски“.²⁷ Када је о етничком карактеру ијекавице реч, ту свакако иде и став

на широком простору од Цариграда до Истре и Хрватске од свих овдашњих хришћана чак 5/6 чине православни Срби (М. Јачов).

²⁶ У хрватској литератури постоји бар четрдесетак назива и њихових варијаната, од локалних (нпр. *славонски*, *посавски*, *подравски*, *дубровачки*, *приморски*, *далматински*, *истријански*), национално-локалних (*хрватско-славонски*, *хрватско-кајкавски*) и националних (*хрватски*, *хорватски*, *арвашки*, *орвацки*; *хрватско-српски*, *хрватски* или *српски*) – до политичких (*илирски*, *илирички*, *југославенски*, *југословенски*, *југословјенски*) (Петровић / Гудурић 2010: 27, исп. Krestić 1990).

²⁷ Овај хрватски лингвополитички манир ће у методолошком смислу врхунити у Ивковићевом случају (в. 2.4).

Д. Прохаске (1918), хрватског књижевног историчара и критичара, који међу доказима наводне помирљивости хрватског менталитета према Србима наводи и то да су Хрвати пристали на српску ијекавицу (в. 5.3). Дакле, док се на хрватској страни званично углавном залагало за заједничко (двонационално) име језика, а истовремено трагало за могућом језичком границом и на терену (што источније), као и у књижевном језику (што особеније), на српској се у већини било за даљу употребу једнонационалног назива језика („српски“), но без ширих осврта на могуће унутрашње језичке и књижевнојезичке поделе.

Ипак, овај српски приступ садржавао је повремене критичке опаске и упозорења због тежње за стварањем посебног књижевног језика у Хрвата, који су се у овоме несумњиво руководили потребом за стварањем колико-толико свог, препознатљивог језичког израза, као једне од кључних одлика сваке (додуше изворне) нације. У том ће смислу Љ. Недић указати на увлачење „хрваштине“ у српски језик у виду низа речи и синтаксичких конструкција (угл. калкова према немачком изворнику), које преко српских покрајина изван Краљевине Србије (нпр. Босне, Херцеговине и др., исп. 2.1), као и посредством низа тамошњих институција (нпр. Матице српске), допиру и до Србије. Кад је већ настао на српском језику (због чега је недопустиво његово двонационално име), требало би, по аутору, радити на уједначавању заједничкога књижевног језика и избегавању провинцијалних разлика, а непосредне или посредне утицаје „хрваштине“ у српском језику требало би сузбијати „ако нећемо да нам, једнога дана, књижевни језик *доиста* буде српски *или* хрватски“ (Недић 1900: 299, исп. Окука 2006: 47). Аутор је овиме узгред прозборио и о несрећно склепаној синтагми у западним областима за српски језик, и двозначности овде употребљеног везника *или*.

2.3. По својим се посебностима на овом плану одликовало стање у Босни и Херцеговини. Од 1878. године, од аустроугарске окупације, до 1883. покушава се наметнути несрпски назив за тамошњи језик („хрватски“, „земаљски“, „босански земаљски“, „босански или српскохрватски земаљски“; Краљјаčić 1987: 231, Екмечић 1999: 360), али међу њима, ипак, опстаје и традиционални назив „српски језик“. Међутим, од 1883. до 1907. године, посебно за режима Б. Калаја, спровођена је политика босанства и „босанске нације“, што је подразумевало рад на језичком инжењерингу и устоличавању термина „босански језик“, као средства за денационализацију тамошњих Срба.²⁸ За тај план је 1896. године окупационим властима на изванредан начин била обезбеђена и Јагићева подршка, иако им овакву подршку, на пример, није пружио Миклошич, сматрајући идеју бесмисленом (Краљјаčić 1987: 238–239, 235, Окука 2006: 84–87). Од 1883. године тамо се званично уводи фонетски правопис, који је требало да Србе лакше приведе латиници, а ради се и на одабиру, па и стварању босанскохерцеговачких књижевнојезичких специфичности, које су понекад ишле пут вештачких интервенција, на пример у погледу насилне ијекавизације појединих облика (Краљјаčić 1987: 233–234). За те потребе је издата и *Gramatika bosanskog jezika za srednje škole* (1890), уз доста негативних одјека чак и у Босни и Херцеговини. Српске школе су пружиле снажан отпор „босанском језику“, утолико пре што су Караџићев књижевни језик и фонетски правопис, као и српско име језика, овде били у употреби већ од 1866. године (Краљјаčić 1987: 241, исп. Ковачевић

²⁸ Наметање термина „босански језик“ од стране Аустроугара могло је имати повољан политички оквир створен тзв. *Тајном конвенцијом* између Србије и Аустроугарске (1881) у којој се Србија (чл. 2) обавезује да подржи аустроугарску политику у Босни, Херцеговини и Новопазарском санџаку (Протић 1909: 9).

2003: 144, 142).²⁹ Термин „босански језик“ у Босни и Херцеговини, тада већински српској и православној, није могао заживети (с изузетком код једног броја муслимана српскога језика, данас већином преименованих у „Бошњаке“), па је касније замењен термином „српско-хрватски језик“ (Окука 2006: 71, 249), који ће убрзо заузети и на врата Србије (Ј. Скерлић, А. Белић и др.). Од употребе језичког термина „босански“ у Босни и Херцеговини ће највише користи имати идеја хрватства (в. фус. 13). Што се писма тиче, ћирилица је овде „била народно писмо за све три вјере“, али је „пропаганда умијешала своје прсте“, одвикавајући католике и муслимане од употребе ћирилице (Богићевић 1908: 53), у исто време преименујући тамошњу стару српску ћирилицу у „босанску ћирилицу“, „босанчицу“ и сл. (54). Тим унакрсним акцијама требало је поништити српски национални осећај у овдашњем становништву. Ипак, и на размеђу векова ћирилица се овде неговала код припадника свих вера, а позитиван однос према њој је доста дуго опстајао и међу босанским фрањевцима, и поред њене забране од стране Ватикана (Окука 2006: 71–74). Но, за разлику од доброга држања ћирилице међу босанским муслиманима, овде се за језик већ крајем XIX столећа истиче да су Срби и Хрвати (радом В. Караџића, Ђ. Даничића, Љ. Гаја) од босанских муслимана преузели језик и пренели га у своје књижевности (88), те да у Босни Срба (и Хрвата), као народа, није ни било (89). Ово се, дакле, подударило с лингвистичком идеологијом створеном у Хрватској, с том разликом што ће део босанскохерцеговачких католика на челу с клерикалним елементима почетком XX столећа наставити да машта о тамошњем искључивом установљењу назива „хрватски језик“ и латиничнога писма (исп. Крестић 2019: 524).

Разумљиво је зато што су посебно пред Први светски рат на удар дошли Срби у Хрватској, Босни и Херцеговини, те и њихова културна баштина. У Хрватској је 1914. године за почетак укинута учење ћирилице у српским основним школама, а назив „хрватски или српски“ (као „*opasnost po 'državno-pravni značaj hrvatskog jezika*“) замењен је називом „хрватски“ (Окука 2006: 95). Исти захтеви се према Бечу постављају и од власти у Босни и Херцеговини (С. Саркотић, Н. Мандић), – да се Срби асимилују „*sa državi 'vjernim slojevima stanovništva*“,³⁰ да се забрани ћирилица као српско национално обележје и симбол важне везе између Срба и „Хрвата“, знак снажне југословенске идеје (96), па и као „*sredstvo panslavizma i približavanj[a] jugoslovenskih naroda Rusiji*“ (97, курз. П.Р.). У таквом, негативном контексту (поред ћирилице – „ђавољег изума“) као велеиздајничка се посматрала и компонента „српски“ у оквиру тадашњег назива „српско-хрватски језик“. Ипак, такве политичке авантуре су се морале одложити јер су тамошњи Срби („*daleko borbeniji i nesumnjivo energičniji element u Bosni i Hercegovini, čija agitacija ima za ostalo stanovništvo najjaču sugestiju*“, 96) тада били и најбројнији народ у Босни и Херцеговини, а забрана ћирилице, процењивало се, могла би се показати контрапродуктивном. Користила су се, стога, друга, у јавности мање видљива средства, па се, на пример, у овдашњем попису

²⁹ Зато у ово време, након Калајеве интервенције, црквено-школска општина у Тузли у жалби Министарству финансија тражи да јој се не оспорава назив за матерњи језик, „српски“, – који је, како општина истиче, „*пата највећа nacionalna svetiња*“ (Крајачић 1987: 236). О тадашњим збивањима у Босни и Херцеговини, Јагићевом уделу у томе, с освртом на институционализовани део савремене српске језичке политике који је и данас „потпуно опчињен тим (сербо)кроатистичким Јагићевим програмом“ (Ковачевић 2003: 150) в. у Ковачевићевом наведеном делу, у одељку *Србистика и статус тзв. босанског језика* (138–162).

³⁰ Већ у једној депеши бечке царске војне канцеларије из 1882. год., упућеној Ј. Филиповићу, команданту окупационих снага у Босни и Херцеговини, каже се између осталог: „... *zatim Vam se preporučuje da dovedete muslimane u bliži kontakt s katolicima i da naročito spriječite približavanje ili savez muslimanskog s pravoslavnim stanovništvom, koje treba da se najoštrije nadzire s obzirom na eventualne, okupaciji neprijateljske aspiracije*“ (према Гуджевић 2001: 62).

становништва (1910) наводно показало да чак 96,02% становника говори „српско-хрватски“ (97). А знало се да је ондашњем народу тај назив језика био непознат, као и што се знало да су се наметању тога назива супротстављали тамошњи српски прваци (Богићевић 1908: 45). Након што је однорођавајући католике од Срба школским системом овде приметнула хрватство, аустроугарска власт је радила на његовом јачању, а увођењем школских књига и професора из Хрватске, као и хрватске антисрпске страначке политике (старчевићевци, франковци и др.), овдашњи католици су се окренули против Срба (83). Овим увозом из Хрватске започето је и циљно подривање српског језика у Босни и Херцеговини (па унеколико и у самој Србији, исп. 2.2), које ће трајати до данашњих дана. У вези с језиком тадашњих босанскохерцеговачких уџбеника Ј. Цвијић бележи: „Несумњиво је да се кроз школске, нарочито средњешколске уџбенике, квари српски народни језик Босне и Херцеговине. То могу и сам потврдити: због изопаченог језика ја сам с муком могао разумети поједина места из тих уџбеника“ (Цвијић 1908: 174).³¹ Повољан тренутак за обрачун власти са босанскохерцеговачким Србима наступио је током самог рата, пред слом србијанске војске 1915. године, када је у Босни и Херцеговини укинута ћирилица. То је време у којем ће се окупаторска денационализаторска и геноцидна политика спроводити како у пораженој Србији (в. 7.1–7.2), тако и у српским областима изван ње, у Босни, Херцеговини, Црној Гори, Далмацији, Хрватској и др. (исп. Лукач 1998: 83–87).

2.4. Крајем XIX и почетком XX столећа српска политичка концепција југословенства, маколико у својој визири поред везе са западним Србима имала и суживот с другим народима западног Балкана, почела је наилазити на озбиљне препреке постављане од стране Хрвата и исказиване пре свега кроз подривање и негирање српског идентитета западно од Дрине. То се, као и увек, најбоље исказивало стањем у лингвистичкој науци. Добра илустрација овоме је судбина идеје о издавању *Речника народнога књижевног језика српског*, званично потекле од Ст. Новаковића (1888).³² Ово је требало да буде речник *савременог* српског књижевног језика (који почива на одређеном типу српских народних говора), јер је један други речник, својим знатним делом такође српски, – Даничићев загребачки речник (*Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1880–1976), заснован као *историјски*, – већ добрано имао покрити (и) свеукупну област српских дијалеката, као и старе српске књижевности и писмености. Таквој концепцији речника српске Академије се, међутим, од самог почетка противила хрватска страна, пре свега В. Јагић. Он је сматрао да србијанска страна „одвећ рано“ приступа нормативистичким пословима ове врсте, те да је најбоље да остане на пословима скупљања дијалекатског материјала, пре свега у Србији (!), што је отворено изнео у писму упућеном Новаковићу (Добрашиновић 1995: 358). И хрватски филолог Т. Маретић, у вези с објављеном првом огледном свеском речниковом (сада већ под насловом: *Српски речник књижевнога и народнога језика*, Београд 1913), рађеном под руководством М. Иванића, замериће овом издању, између осталог, и то што се у називу речника не налази хрватско име (према РСАНУ-I: XII).³³

³¹ Из Краљачићевог прегледа овог питања види се да је тадашња аустроугарска администрација, као и многи аутори уџбеника, слабо владала српским језиком, али је по његовом виђењу проблем успешно решаван обезбеђивањем додатне језичке провере, чиме је очувана „*čistota narodnog jezika*“ (Kraljačić 1987: 241).

³² У вези с овом тематском целином шире сам се ослонио на своја истраживања у Радић 2017.

³³ И А. Белић ће 1926. год., у новоствореним политичким условима, тада већ као управник Лексикографског одсека СКА, прилично оштро критиковати ово дело, поред осталог и због тога што у њему нису заступљени хрватски писци (Ристић / Ивановић 2017: 210, 218–219). Тај ће приступ у погледу одабира грађе аутор задржати и касније.

Иако је, ипак, тешко овде не прозрети Јагићев стратешки приступ везан за будуће филолошке и друге односе између Срба и Хрвата (исп. „Neka se zove na istoku srpski, na zapadu hrvatski“, Јагић 1900: 287), није јасно да ли је и ако јесте колико је Јагићева интервенција била разлог одуговлачењу српских послова на издавању првих томова овога речника. Но, разлог томе свакако су морали бити и ратови (Балкански ратови, Први и Други светски рат), тешко економско стање у земљи, те и српска кадровска неспремност за обимне лексикографске послове ове врсте. Још један чинилац убрзано је и паралелно с овима узимао свој данак – југословенска идеологија, која је као и свака идеологија језик сматрала једним од својих главних упоришта. Њен главни промотер на српској страни био је у обема Југославијама А. Белић, не случајно Јагићев сарадник и велики поклоник његовог дела, што значи да ће се догађаји у овом правцу развијати и у потоњим временима (исп. фус. 33). И док су Хрвати Србима замерали на њиховом називу језика – *српски*, у исто су време српску лексичку и другу грађу издавали под *хрватским* именом, тежећи успостављању термилошке паралеле: „хрватски језик“ (за хрватску страну) / „српскохрватски“, „српски или хрватски“ и сл. (за српску). На то је Ђ. Даничић унеколико и пророчки већ био указао у ранијем периоду свога рада, пре чвршћих контаката с Хрватима,³⁴ но тај ће принцип наставити да се провлачи кроз србистику и надаље, заправо до данашњих дана (исп. Радић 2017).

Антологијски пример за овакве хрватске поступке грубога похрваћивања (својатања) српског језичког материјала представља поменути *Rječnik [hrvatskoga jezika]* Ф. Ивековића и И. Броза (1901), заснован на српском лексичком материјалу из дела В. Караџића, Ђ. Даничића, П. П. Његоша и М. Ђ. Милићевића (исп. 2.1). На несвакидашњи начин, и с дозом ироније, Ф. Ивековић у *Predgovoru* објашњава овај поступак: „Ovo djelo moglo bi se zvati i *rječnik Srpskoga jezika*, i da su ga napisali Srbi, jamačno bi se tako zvalo; ali mu je [...]”³⁵ ime rječnik *Hrvatskoga jezika*, jer su ga spisali i na svijet izdali Hrvati. Nije se dometnulo *ili Srpskoga*, jer taj dometak ne bi zadovoljio ni jednoga Srbina a ozlovoljio bi mnoge Hrvate, a i Srbi ne bi dodali *ili Hrvatskoga*. Braća ka’ i braća“ (Iveković / Broz 1901: V).³⁶ Но, такви примери хрватскога кривотворења јављали су се у ширем опсегу. Народне песме објављене у Хрватској под хрватским именом крајем XIX столећа, у издању Матице хрватске, садржавале су српску фолкористичку грађу, а овај тамошњи поступак је и сам В. Јагић оценио као „šovinizam hrvatske braće“. Јагић ће почетком XX столећа и вишетомну романтизовану *Povijest Hrvata* (1899–1911) В. Клајића оценити заправо као „угарско-млетачку историју“, ослоњену на српске повесне реалије (Крестић 2019: 484), макар се оне код Клајића, у великохрватскоме духу, углавном наводиле као „влашке“.³⁷ У позадини оваквога готово шаблонског односа Хрвата према Србима није могло стајати ништа друго до сачињен програм

³⁴ Оцењујући тек покренут хрватски часопис *Književnik* (ур. Ф. Рачки, В. Јагић, Ј. Торбар), Даничић се осврнуо и на својеврсно политичко лицемерство хрватске стране, те пише како се у Хрвата „хоће радо да се Срби називају ако не само Хрватима [sic!] а оно барем и Србима и Хрватима, а неће се никако да се Хрвати називају и Хрватима и Србима, премда је у њих настала она мисао те би они требало још први да је изврше“ (Даничић 1864: 306). Та „мисао“ о којој говори аутор свакако се односи на идеју југословенства.

³⁵ Реченичким уметком аутор се у оваквом приступу покушава ослонити на В. Караџића и Ђ. Даничића.

³⁶ Овај занимљив метод националног поништавања једних на рачун других бележимо и у већ поменутом Ткалчевићевом ставу о тзв. штокавици као српском језику, који он зове и хрватски – „само зато, што њиме данас говоре и неки Хрвати“ (в. 2.2, курз. П.Р.).

³⁷ Клајић је већ у предговору првога тома написао: „Hrvatskim jezikom neka zbori i tvori sve što se hrani hrvatskim hljebom“ (https://archive.org/details/povijest_hrvata_1-vjekoslav_klaic/povijest_hrvata_1...:15). У једном прилогу из 1893. год., он у старчевићевском маниру (исп. фус. 14) од Истре до планине Балкан види само једну нацију, хрватску, чији су Срби тек саставни део (Krestić 1990).

етничког чишћења српског народа у Аустроугарској, тачније његово похрваћивање. Тако се и оправдање за насилно превођење тамошњих Срба у Хрвате (тј. политичке Новохрвате, исп. фус. 18) тражило тек у државно-политичким оквирима хрватским, тачније, у томе, како пише С. Милетић, „што се земља, на којој они [= Срби] живе, негде хрватска звала“ (Крестић 2019: 219 /1869/, исп. 325).

3. Источни и југоисточни лингвистички фронт. Појава словеномакедонског на политичкој и лингвистичкој сцени.

3.1. Док су се у србистици тога времена питања језичког разграничења према западним суседима, посебно Хрватима, све више губила у оптимистичким визијама заједничке културне и политичке будућности, када је о истоку и југоистоку реч, тј. о бугарском суседу, инсистираће се на јаснијем одређивању српске језичке и етничке границе. Тако су се, на једној страни, у вези с првом темом истраживачи све више удаљавали од Караџићева учења и његове кључне филолошке ставове препуштали забораву, а на другој се углавном настављало Караџићевим путем (исп. 3.2). Тако, Даничићев ученик **Јован Живановић** (1841–1916), карловачки професор, док на једној страни иде за Даничићем те усваја и развија парадигму заједничког народног језика Срба и Хрвата, на другој снажи полемичке тонове у вези с питањем српско-бугарског језичког разграничења, критикујући стране ауторе (Бује, Лежан, Јиречек) који границу бугарског језика виде у области Македоније и у појединим деловима Србије. Живановић ће, свакако ослањајући се делом на тадашњу владајућу литературу (укључујући, нпр., и *Велику општу енциклопедију* П. Ларуса, исп. 2.2), у исти језички идиом, у корпус „српског језика“, поред „коренитог хрватског или тако званог чакавског дијалекта“ на западу (исп. фус. 19), укључити и „старо-српски дијалекат“ на југоистоку (Албанија, Македонија до Струме, Живановић 1888: 188). А овај се „старо-српски дијалекат“ делом преклапа с ауторовим „српским дијалектом“, тачније његовим „источним говором“, који се простире у Срему, Бачкој, Банату, северној и источној, као и у Старој Србији: „око поља Косова, међу Брзјацима око језера Охрида и близу Битоља, у Албанији око Драча“ (191). По аутору, тако, „македонски Срби прије припадају Србима него Бугарима“ (189),³⁸ а за то налази ослонац и у историји и народним обичајима. Живановић овде преноси и став А. А. Мајкова (1878) о српско-бугарској језичкој граници која се простире линијом „од Видина на Берковац, Софију и Серез рачунајући ту и поменуте градове“, при чему у наставку преноси и следећу ауторову тврдњу: „Славе, задужбине, пјесме, предања, споменици, језик, обичаји – све су то тако живи и јаки разлози, да се не могу превидјети, јер засијецају у живац и суштину народа српскога“ (190).

Сличну граничну језичку путању препознају и други српски аутори, руководећи се анализом појединих језичких, етнографских и фолклористичких црта. Тако, **Милојко Веселиновић** (1850–1913), насупротив бугарским и већини руских учењака, не прихвата постојање Бугара и бугарског језика у Македонији, Старој Србији и деловима Краљевине Србије, а српским местима сматра и Трн, Ћустендил, Радомир, Брезник,

³⁸ Још је 1868. год. у Београду отпочео с радом Одбор за српске школе у Старој Србији и Македонији са задатком да отвара српска училишта у овим областима (Џамбазовски 1963–1965: 137). За постојање оваквога територијалног правца у филолошким и културолошким истраживањима вероватно није неважан податак да је србијанска влада након Берлинског конгреса, по основи склопљене тзв. *Тајне конвенције* с Бечом (1881, чл. 7), имала одрешене руке за деловање у циљу евентуалнога територијалног проширења на Вардарску Македонију, но не и Стару Србију, Босну и Херцеговину (Протић 1909: 10, исп. фус. 28). То ће, свакако, бити извор спорова с Бугарима, па и с њиховим заступницима, пре свега руским (в. 3.2).

Цариброд и Видин (зап. Бугарска, као део тзв. Шоплука), што ће представити и картом на крају књиге (Веселиновић 1890: 26). На другој карти он ће такође покушати да омеђи српске земље у Бугарској, али и на другим територијама, најпре у Македонији, Старој Србији и Аустроугарској (исп. https://sr.wikipedia.org/sr-el/Милојко_Веселиновић#/media/File...). Након својих путовања по Балкану, **Спирidon Гопчевић** (1855–1928?) разоткрива широку лепезу активности бугарских пропагандиста на побугаривању становништва Старе Србије и Македоније, тежећи да докаже српски карактер ових области (језик, обичаји, фолклор, задужбинарство, историјско памћење) (Гопчевић 1890, исп. Радић 2021а: 188–191). Оштро се супротстављајући бугарским (и појединим руским) научницима, и он указује на српски етнички карактер западне Бугарске. Приложеним документима, бројним молбама и петицијама домаћег становништва (из области од Видина и Лома, преко Берковице и Софије до Самокова и Ћустендила), аутор подсећа и на саму жељу овдашњег живља да након Берлинског конгреса њихове области припадну Кнежевини Србији, као што су такве ставове исказивали и делови становништва са севера Македоније (највише, нпр., из области Куманова, Криве Паланке, Кратова; исп. Ђорђевић 1929: 146–147).³⁹ Међутим, као ни већина његових српских савременика, ни Гопчевић неће таква међусобна оспоравања препознавати у односима између Срба и Хрвата, или ће се бар трудити да о њима превише не говори. У духу југословенства, и он Хрвате види као природни део српског националног бића (велике српске државе), чак тужећи над судбином илирског покрета, који је својим наводно неутралним облицима *Илирија*, *илирски* тежио да „отклони опреке између Срба, Хрвата и Словенаца“ (Гопчевић 1890: 293). „Да је овај покрет успео, – наставља аутор – то би се данас Срби, Хрвати и Словенци сматрали за један и то 'илирски' народ, те би заједнички радили о величини будуће илирске државе, у место да се међусобним трвењем слабе, једино на радост Мађара, Бугара и других непријатеља Југословена“ (293).

3.2. Очекивано, у лингвистичким радовима овога периода још увек неће бити потпуно напуштена некадашња романтичарска трагања за „изворним“ и „чистим“ идиомима који треба да потврде и одређени језичко-национални идентитет, али ће се с тим у вези, што се унеколико дало видети и у претходној анализи, учавати и „прелазност“ („мешовитост“) појединих језичких области, тј. њихових говорних типова. За област која се протезала од јужне границе тадашње Краљевине Србије, преко Косова у правцу Дебра, Живановић, на пример, пише да је „довде сваки [...] могао увидети, осим ко је слеп код очију, да у споменутом крајевима влада *чисти српски језик*“ (Живановић 1888: 221, курс. П.Р.). Ипак, за дебарски крај, као и за ширу македонску област (в. 3.1), анализирајући тамошње народне песме и подсећајући на Караџићеве лингвистичке ставове,⁴⁰ аутор истиче да се овдашњи говор не може

³⁹ Гопчевић указује на затирање још једне српске етничке гране – на снажне процесе шиптаризације српског становништва на северу Албаније, као и у Старој Србији и деловима Македоније. Један други аутор, егејски Македонац К. Мисирков (в. 3.5), управо ће у (словено)македонско-шиптарском политичком савезу видети шансу за изграђивање посебног, (словено)македонског националног идентитета на супрот српском.

⁴⁰ Караџић је имао сазнања о томе да и у Македонији постоји српско становништво, као и да се на том терену јављају прелазни говорни типови. О томе сведоче и подаци које наводи у свом *Српском рјечнику* (Караџић 1852) уз поједине одреднице (нпр. *Гостивар*, *Дибра*, *Крчава*, *Тетово*). Уз одредницу *Дибра* (Дебар) он ће, нпр., забележити и следеће: „Ја сам на Цетињу видео два човјека из Дибре, који су доста добро говорили Српски, само што су у гдјекојијем ријечима заносили на Бугарски, и казивали су ми да онамо има много села по којима људи говоре онако као и они и зову се *Срби*, као и они што су говорили да су“. Такви ставови нису били туђи ни другим Македонцима. Године 1874. Ђ. Пуљевски, управо Дебарин родом, тражиће финансијску помоћ од кнеза Милана за штампање једне своје књиге на

назвати „чистим српским језиком“, али не може ни бугарским, него је он „смеса од бугарскога [и] српскога језика, из које провирује више српски, него бугарски језик“ (222). Слични ставови тада владају и у вези с источним правцем. Тако В. Карић (1887), док представља поделу „српског језика“ на „три главна говора : штокавски, чакавски и кајкавски“, и „штокавски“ сматра „*правим српским говором*“, „кајкавски“ (који је, као и остали, у „Српској Земљи“) види као – „*наш западни Торлак*“ (204, курз. П.Р.). Дакле, „торлачки“ (/ „шопски“) види као прелаз према бугарском као што је „кајкавски“ прелаз према словеначкоме. То устоличавање језичке опозиције централно : периферно („екстремно“) наставиће да се према различитим критеријима осмишљава у србистици и у следећим периодима.

Но, јасније границе међу јужнословенским језицима, посебно на овоме правцу, биле су тада непознаница не само домаћој него и европској филологији. Док је, на пример, отац славистике Ј. Добровски сматрао бугарски тек делом српског језичког простора, П. Ј. Шафарик ће у каснијој фази свога рада указати на посебност бугарског језика, намењујући му и делове српске етничке и језичке територије. Из тих му разлога Караџић, који је посредно и(ли) непосредно познавао говоре на овом политичком размеђу, у једном писму (1827) напомиње: „Сад ћу нешто да Вас опоменем. Немојте Ви Србе бугарити. Не само што Љесковчани и Приштинци нијесу Бугари, него и сами Видинци и Ћипровчани [зап. Бугарска] и Пироћани по језику су ближе к Србима, него к Бугарима (премда не говоре чисто ни једним језиком)/. Н/е [sic!] дајте се Ви преварити којекаквим Бугарским ћифтама, које су, као сваки човек, ради свој род умложити“ (према Стојанчевић 1975: 17).⁴¹ И Т. Д. Флорински, руски филолог и историчар, у својим предавањима из словенске филологије одређује западну границу бугарског језика шире: од ушћа Бојане, западном обалом Скадарског језера, долином Зете кроз Призрен те пут В. Мораве у правцу Тимока и Видина. Ипак, говоре тимочке, књажевачко-нишке, пиротске и скопско-кратовске области, аутор означава као прелазне, српско-бугарске (према Герчевъ 1911: 666–667). Македонска област је, по њему, на лексичком плану блиска српским говорима, а за северне говоре Македоније (Скопље – Кратово – Тетово) устврдиће нешто касније да су ближи српском него бугарском (670).

У ове спорове укључиваће се, дакле, и страни научници, опредељујући се за једну или другу страну, често по прилично различитим критеријима и нахођењима, понекад свакако и политички обележенима. У овом смислу, филолошко-историјска активност једног броја руских научника вероватно је требало да пружи политичку основу за територијално проширење Бугарске, између осталог и на рачун српских етничких области, до чега се и покушало доћи Санстефанским миром (1878), који ће, међутим, исте године бити ревидиран Берлинским конгресом.⁴²

3.3. Српске националне тежње за омеђењем етничке и државне територије у овом периоду сукобљавале су се, дакле, са сличним тежњама суседних народа, што се пре свега тицало рубних, граничних области. То се посебно односило на етнички и језички блиске суседе, према којима су ове границе по својој природи пропустљиве, односно где се, како је на терену уобичајено, јављају прелазни и мешовити говорни типови. У

дијалекту за србијански и македонски живаљ на југу Балкана, наводећи да „од овдешна Јагодина, па на југ до Егејско море“ говори се истим словенским дијалектом (Пулевски 2003: VI).

⁴¹ Шафарик ће и у једном свом доцнијем раду (1842) западну границу бугарског језика видети источно од Мораве и Ниша, укључивши у бугарску област и Македонију (исп. Герчевъ 1911: 639).

⁴² Такав став Русије произишао је из њеног традиционално покровитељског односа према бугарским Словенима, али је он могао бити подгрејаван аустрофилством у тада владајућој србијанској династији (исп. фус. 28, 38).

то су, осим тога, понекад биле укључене стратешки важне области у којима је требало учврстити или евентуално у повољном историјском тренутку на њих проширити државну границу. Када је о стратегији србијанске стране реч, видели смо, то се у овом периоду најпре односило на источне и југоисточне, а не на западне области. Лингвистички ставови српских научника у вези с дометима српских говора на истоку и југоистоку супротставили су се, отуда, пре свега ставовима бугарских научника о западној граници бугарског језика. Док су српски лингвисти указивали на источну српску језичку границу приближно на линији Видин – Софија – Ћустендил, која је крећући се даље према југу и југозападу укључивала и знатан део Македоније, бугарски (нпр. М. Дринов, А. Теодоров-Балан, Д. Матов) су од друге половине XIX столећа, често уз подршку дела страних филолога, западну бугарску језичку границу проналазили у области Поморавља, Косова и Метохије, па и југоисточне Црне Горе (Сталаћ – Прокупље – Приштина и даље, в. 3.1–3.2). То је и на овој страни укључило појачан етнографски и фолклористички интерес за поједине области, као што је великоморавска Србија (исп. Мариновъ 1890: 62).⁴³ Притом, у препознавању доминантно српске или бугарске језичке основе, како је запажено у српској науци, „испитивачи долазе до различитих резултата због различитих полазних тачака и различитих критерија“ (Џвијић 1913: 132), што је повремено исходovalo и оштрим полемикама између српских и бугарских филолога. Српска страна је, тако, за основне критерије истицала низ резултата претежно историјско-фонолошких процеса, рецимо, у српском стари назал *ж* → *и* (као у *рука*, *пут*), групе **tj* и **dj* → *ć* (*č*) и *đ* (*dž*) (*свећа* / *свеча*, *међа* / *меца*, исп. и *č^k* и *đ^g* на ширем македонском простору), по чему су тако српски говори препознавани и у западној Бугарској и у многим деловима Македоније. На другој страни, бугарски филолози су пре свега полазили од широко заступљених морфолошких одлика (понекад и далеко западније распрострањених), на пример од чланске морфеме (исп. *градъ^aт*, *жената*, *дрвото*), аналитичке деклинације (ген. *чашу ракију*, дат. *на нашу комшију*, инстр. *съ^aс вино*) и др.,⁴⁴ сматрајући их унутарњим својством бугарског језика. Бугарска страна је тиме негирала и општебалкански, тј. балканистички карактер ових језичких црта,⁴⁵ са чим се српски лингвисти такође нису слагали (исп. Белић 1913: 65–67).

3.4. Ослањајући се, тако, махом на морфолошке језичке одлике, низ бугарских филолога ће и у потоњем периоду стати у одбрану бугарске језичке и етничке границе која би на западу дубоко залазила у српску језичку и етничку област. Отуда, **Љубомир Милетич** (1863–1937) појаву члана у бугарском не сматра резултатом балканистичких процеса, него изворном језичком особином, чије назнаке показује већ старословенски („старобугарски“), па и неки руски говори, што по њему сведочи о зачетку ове појаве још у словенској прадомовини. И губљење флексије, тј. аналитичку деклинацију, Милетич не доводи у везу с језичком балканизацијом, покушавајући да бугарски аналитизам објасни почетним фонетским процесима који су утицали на изједначавање појединих падежних облика. Уз помоћ проширене функције предлога, сматра аутор, овако остварено падежно морфолошко уједначавање могло се ланчано даље ширити. **Бењо Цонев** (1863–1926) ће такође негирати постојање општебалканских језичких

⁴³ На другој страни, у бугарској науци се рано истиче да је В. Караџић први упознао свет с „бугарским“ језиком, објавивши у једном свом делу (*Додатак Санкт-петербурским упоредним рјечницима свију језика и нарјечја с особитим огледом бугарског језика*, 1822) 27 народних песама из југозападне Бугарске, из Разлога (Герчевъ 1911: 609).

⁴⁴ Примери су из Белић 1905.

⁴⁵ Касније ће у бугаристици доћи до извесног заокрета у правцу признавања општебалканских језичких појава, нпр. код К. Мирчева (исп. Попов 1982).

процеса, сматрајући ове црте у бугарском резултатом унутарњег развитка бугарског језика. За границу између бугарског и српског језика аутор узима јужноморавски дијалекат, тј. ареал од Сталаћа на југ преко Прокупља до Приштине, који сматра саставним делом бугарске језичке области. Ипак, по њему су западнобугарски говори кренули пут екавизације јер су били у близини српских говора.⁴⁶ И **Цветан Тодоров** (1899–1962) ће, као и већина других бугарских дијалектолога, полемисати са српским колегама (пре свега с А. Белићем) око питања бугарско-српске језичке границе. Он ће критиковати и ставове појединих бугарских научника који нишко-моравске, али и бугарске пограничне говоре сматрају прелазнима (исп. Попов 1982). Иако ће бугарска филолошка наука прилично дуго истрајавати на оваквом приступу, она ће своју линију домета бугарског језика на западу касније унеколико обуздати, повлачећи се из црногорских, па и и косовскометохијских области према југоисточној и источној Србији (до линије Врање – Лесковац – Прокупље – Ниш – Сталаћ – Зајечар), која ће, као и македонска област у целини, остати у домету бугарских филолошких и других интереса.

Српска наука је, на другој страни, с лингвистом Белићем на челу (в. 4.2), прилично чврсто бранила своје ставове о домету српског језика на истоку и југоистоку, утолико пре што у прилог томе нису говориле само језичке, већ и етнографске, антрополошке, културолошке и друге одлике ових области (исп. 3.1). То потврђују и поједини статистички подаци, па тако крајем XIX столећа (1888) широм Кнежевине Бугарске се, иако од државе вероватно представљено невољно и тек симболично, бележи присуство становништва које говори *српски језик као матерњи* (нпр. највише у Видинском округу, 1536), – чак и у Источној Румелији (Грујић 1890: 11, 126), коју је Бугарска 1885. године анектирала. Ј. Цвијић, на пример, бележи почетком XX столећа да се тек источно од Искра јављају типично бугарске антрополошке одлике, али и овде се то становништво „по својим психичким особинама“ понегде „приближује Србима“ (Цвијић 1918: 301). У то време Р. Николић бележи да се „још [...] није изгубило српско национално осећање код старије генерације у трнској области“ (према Цвијић 1913: 133).⁴⁷ Када је реч о броју српског становништва у тадашњој Македонији, поједини извори с почетка XX столећа, управо од стране бугарског министра у Паризу, говоре о 150.000 Срба (Цвијић 1906: 266), док неки други подаци из тог периода говоре о њиховом далеко већем броју (исп. Terzić 1995: 10). За разлику од стања у Бугарској, на размеђу векова на македонском терену и српска просвета добија нови замањак у виду основања школа и књижара, издавања књига и уџбеника, покретања листова, као и у оквирима српске књижевне и друге делатности (Радић 2003а: 233–234, исп. фус. 38).

Иако је српска страна на прелазу векова, уопштено посматрано, представљана као прилично ревносна у препознавању источних и југоисточних српских етничких граница подалеко од државних, неки подаци показују да је она по том питању, ипак,

⁴⁶ Нестабилност и извесна произвољност у везивању појединих језичких црта за њихову националну репрезентативност и овде је лако долазила до изражаја. Управо ову језичку особеност, екавизам, хрватски теолог и филолог В. Медина ће тумачити бугарским утицајем на српски језик, а сличног је мишљења био и К. Мисирков (в. 3.5).

⁴⁷ Несумњиво је да је у западној Бугарској, као и на ширим просторима Македоније, у прошлости постојало становништво са српским националним осећањем, али је с обзиром на крајње неповољне друштвеноисторијске и политичке услове оно временом губило своју националну посебност, што је било у сагласју с појединим политичким програмима о истребљењу Срба из ових области. То ће довести до готово потпуног нестанка Срба из Бугарске, док ће, на другој страни, политика Бугарске егзархије (осн. 1870), као бугарске аутономне цркве у оквиру Турске царевине, пуно тога учинити на денационализацији Срба и у другим областима, али ће и оставити бугарску националну мањину у Србији под будним оком Софије. Зачудо, српскога живља има у Бугарској готово до данашњих дана, иако се његов број сада већ представља с тек неколико стотина глава (Обрадовић 2002: 372).

била неорганизована, повремено незаинтересована, па и недовољно упућена у етничке процесе који се одвијају у њеном суседству (нпр. у Старој Србији, Бугарској, Македонији). Она се, изгледа, понекада превише бавила унутрашњим политичким, односно страначким питањима, што је нарочито бугарска страна знала да искористи. Но, та врста незаинтересованости дела српске политичке елите за ове српске крајеве се кадшто односила и на области које су се налазиле у границама саме Србије, а тек својом периферијом биле окренуте према Бугарској, односно македонским крајевима под Турском (исп. бројне критичке опаске у вези с овим у Гопчевић 1890). У сваком случају, и из српске визуре ће, као и из бугарске у погледу домета бугарског језика, временом неминовно доћи до извесних исправки у препознавању домета српског језика на бугарској и македонској територији.

3.5. У овом периоду и македонски (тј. словеномакедонски) интелектуалци, често уз подршку са стране, почињу да заузимају своју позицију у балканским политичким дешавањима, иако је она на овим почецима понекад недовољно осмишљена, па и неслагасна с интересима саме нације у стварању. Посебну улогу у овим дешавањима има у то време егејски Македонац **Крсте Мисирков** (1874–1926), један од бројних стипендиста србијанске владе, кога жеља за школовањем рано доводи у србијанске и бугарске центре (Београд, Софија, Шабац), а незадовољан овим срединама, пре свега Београдом,⁴⁸ одлази у Одесу и Петербург са жељом да настави школовање на тамошњим факултетима. Тада почиње његов интензиван рад на националном устоличењу македонског народа и македонског језика, испуњен истраживачким и публицистичким радом, као и великим бројем предавања одржаних по словенским центрима (исп. Радић 2003). Мисирковљево рано упознавање с европском политичком мисли привело га је идеји о потреби опстанка Турске царевине на Балкану. Док су западноевропске земље, посебно Енглеска, у распаду Турске виделе опасност од појачаног руског присуства на Балкану (исп. Todorova 1999: 169, 177–178), Мисирков у турском повлачењу види пре свега опасност по македонске Словене, који би у новонасталој ситуацији могли бити подељени на више суседних балканских држава (Србија, Бугарска, Грчка),⁴⁹ о чему се међу овим државама претходних деценија већ преговарало (исп. Косик 1997). Такве његове слутње о будућој подели Македоније показале су се оправданима, што ће убрзо потврдити резултати Балканских ратова. Мисирков разуме значај језичког идентитета у стварању нове, македонске нације и указује на посебност тзв. централних (географски, заправо, превасходно западних) македонских говора (Велес – Битољ – Прилеп), предлажући их за основицу будућег македонског књижевног језика. Он, међутим, као и већина тадашњих бугарских научника, па и руских (од којих је неке, нпр. Т. Д. Флоринског, и лично познавао, исп. 3.2) западну границу бугарског (/ македонског) језика види на Морави и Ибру, те даље преко Скадра до Јадранског мора. Но, тај је приступ био близак и појединим аустријским лингвистима (нпр. П. Шафарику, в. 3.2), укључујући и В. Јагића (исп. Јагић 1867: 268). И Мисирков у својим лингвистичким разматрањима о

⁴⁸ Међу младим стипендистима који су се спремали за учитеље српских школа „било је убачених из Бугарске“ (Јовановић 1938: 129). Мисирков је у појединим својим виђењима исказивао колебање, одн. у појединим етапама свога рада ишао је за бугарским филолошким интересима, али рано пише и о етнопсихолошким посебностима бугарског народа у односу на његове суседе (Мисирков 1903: 55, исп. фус. 15).

⁴⁹ Прихватање живота у држави под страним завојевачем, ако то омогућује територијалну целовитост једног народа, није посебност дела тадашње македонске елите. Сличан однос према турској управи имали су, нпр., у једном периоду и шиптарски предводници. Из сличних разлога је и српски народ имао одређене користи живећи обједињено под југословенским управама, које је, додуше, углавном сам извојевао.

српско-бугарском језичком размеђу полази углавном од морфолошког критерија, сматрајући балканистичке језичке црте на јужнословенском простору бугарским (/ македонским) својством (исп. 3.4). Због тога он сматра да „моравските славјани са по-блиски кџмъ бџлгарите, отколкото кџмъ сџрбо-хџрватите“ (Мисирковџ 1898: 127),⁵⁰ пројектујући често своја лингвистичка запажања и на историју и етнографију („вџ срџбското царство срџбската е била само династијата на Неманя“, 127). Српску етничку и језичку територију аутор види у западним, поглавито *ијекавским* областима,⁵¹ а Караџићев избор говора источнохерцеговачкога дијалекатског типа за основицу српског књижевног језика („иужното или ијекавцко наречие од Босна, Ерцеговина и денешна западна Србија“) сматра препреком у културном и другом повезивању Словена македонске и србијанске области (Мисирков 1905: 12–13), по њему свакако повољном за заметање нове, македонске нације (исп. фус. 40).

Заиста, и поред тога што се србијанска културна елита определила за очување екавице у српском књижевном језику, чему је, између осталог, разлог лежао и у континуитету културне везе с македонским Србима и делом с национално још необликованим тамошњим словенским становништвом (в. 1.1),⁵² културна оријентација која је ишла пут утемељења караџићевског језика у Србији одразиће се на смањивање броја српских школа изван Србије, најпре по Македонији. На то бар указују поједини аутори, по којима „[...] prelazak s jednog srpskog književnog jezika na drugi bio je jedan od uzroka što je broj srpskih škola od 1875. do 1879. opao sa 94 u kosovskom vilajetu Osmanskog carstva i 59 u monastirskom (bitoljskom) i solunskom vilajetu na ne više od 69 u svim ovim vilajetima zajedno. Godine 1889. bilo je samo 19 škola i sve su bile u kosovskom vilajetu. Tako je srazmerno intenzivna govorna i pisana komunikacija između Srbije i Makedonije opala u korist Bugarske i Grčke, koje su u Makedoniju slale sve veći broj učitelja, i to, u slučaju i dalje nesamostalne Bugarske, počev još od Krimskog rata“ (Stojanović 1997: 325). Ипак, не треба сметнути с ума да су управо у том периоду била два велика устанка српског народа против турске власти, један у Херцеговини (1875), други у Србији (1876–1878), што је морало имати одраза на стање у српској просвети у свим поробљеним крајевима, где се српско име морало учинити још непожељнијим пред окупаторским властима.⁵³ Што се македонског питања тиче и улоге тзв. македониста (како су их Бугари погрдно називали због њихових „сепаратистичких“ циљева), у њиховом се политичком програму којим се заснивала нова нација свакако сматрало штетним и само признање о постојању српске (или бугарске) националне свести међу македонским словенским становништвом, чиме се у одређеним периодима одликовао и Мисирковљев приступ овом питању. Ипак, и он сам уочава сву етничку сложеност и националну непревзелост македонског терена,

⁵⁰ Савремена македонска дијалектологија начинила је отклон од ових Мисирковљевих ставова, али се у анализи историјата питања везаног за пограничне српско-бугарске говоре бугарска наука још увек радо позива на Мисиркова.

⁵¹ Занимљиво је с аспекта стварања, одн. утврђивања нације укрстити хрватски и македонски завојевачки приступ појединим питањима, нпр. у вези с Немањићима који су по А. Старчевићу Хрвати (в. 8), а по Мисиркову су у тадашњој Србији само они били Срби. Или у вези с ијекавицом, која је по многим Хрватима (данас) типично хрватско обележје, а по Мисиркову типично српско (исп. фус. 46).

⁵² Ст. Новаковић је међу аргументима за опстанак екавице у српском књижевном језику изнео и онај који говори о улози „источнога говора“ у даљем привлачењу оних племена „која су на прекретници међу Србима и Бугарима, а која су полагајем места, трговачким и културним везама и комуникацијама позвана да уђу у народну заједницу с нама, у којој су се и у старо време налазила“ (Новаковић 1888: 320).

⁵³ Кад је о југоисточним србијанским областима реч, на овакво стање ће, наравно, утицати и стварање Бугарске егзархије (1870), као самосталне бугарске цркве у оквиру Турске царевине (исп. фус. 47).

искажујући их читавим спектром терминолошких одредница, на пример: „македонски народности“ (/ „македонски народи“) : „македонците (словените)“ : „словенски народности“ и др. (Мисирков 1903), које откривају да се присуство српског становништва у Македонији није могло порећи.⁵⁴ И сама употреба ових термина код Мисиркова у несагласју је с његовим ставом из истог рада да „во цела македонија имат само једна а не неколку словенски народности“ (78), а посебно је за ову тему илустративан ауторов став да македонске нације није било, – „ама је имат сега и ке бидит однапред“ (108).⁵⁵ Пандане тој врсти националног инжењеринга није тешко препознати ни на западним српским историјским просторима.

4. Српско национално и језичко питање с почетка XX столећа (А. Белић)

4.1. Духовна клима у српској елити почетком XX столећа нашла је места у сваковрсној научној продукцији која је на себи својствен начин тежила да узме учешћа и у решавању низа политичких питања. Међу бројним лингвистичким прилозима тога времена појављиваће се и радови из области дијалектологије, чија је пажња усредсређена на установљавање главне дијалекатске слике и хијерархије говорних типова српског језика. У вези с покретањем стручних и свеобухватних дијалектолошких истраживања, посебно је била значајна појава **Александра Белића** (1876–1960), професора Београдског универзитета и академика Српске краљевске академије (касније и САН(У)), који је својом филолошком делатношћу обележио читаву прву половину XX столећа. Белићева студија на руском језику под насловом *Диалектологическая карта сербскога языка* (Санктпетербургъ 1906,⁵⁶ с приложеном картом) оцењена је као „први озбиљан рад са прегледом граница свих најважнијих говорних типова“ (Ивић 1985: 30). Ова је студија, према самом аутору, била на линији утврђивања „дијалекатских граница српских говора“ (Белић 1906: 7), које аутор, у ствари, посматра у оквиру тзв. „општесрпског језика“, за шта су се узорци могли наћи у тада владајућој стручној литератури. У оквиру овако замишљеног језичког простора, по Белићу ће „главни српски дијалекти“ бити распрострањени од Белограчка и Софије, на истоку (Р. Бугарска), преко кумановске и кратовске области на југоистоку (данас С. Македонија) – до тзв. кајкавскога дијалекта на западу (који је „мешовити говор, словеначко-српски“). Јужније од кумановско-кратовске области, по Белићу, простире се област „средњомакедонских говора“, обележених на карти као нека врста прелазних говора, управо као и „кајкавски“ на супротној, северозападној периферији (исп. 3.2). Наиме, тај средњомакедонски говор „представља мешавину српских северномакедонских (источностаросрпских говора) и јужномакедонских или само македонских“ (20). Из овог се даље види да „јужномакедонски“ говори представљају трећи, најјужнији дијалекатски тип ове области и овим је приметно упориште о несрпском лингвистичком карактеру тек те последње зоне према југу (исп. „јужномакедонски или само македонски“, ист. П.Р.). Њу ће Белић посматрати у заједничкој вези с бугарским па и старословенским језиком, као припадницима источнојужнословенске језичке гране. „Српске дијалекте“ аутор дели на *источне*, *јужне* и *западне*, како је било уобичајено у тадашњој литератури, – али је по њему од најранијег времена српски језик подељен „на два основна говора која се негде у прошлости подударају, *чакавски* и *штокавски*“ (11). Тако су под српски језик (поред „призренско-тимочког“, „косовско-ресавског“, „зетско-босанског“ и др.) равноправно

⁵⁴ На Србе у Македонији освртаће се потом и низ знаменитих Европљана, међу којима Ф. Сосир, А. Рајс, Р. Вест и др.

⁵⁵ У вези с овом темом шире се ослањам на Радић 2003 и Радић 2005.

⁵⁶ На сепарату стоји 1905. год., док се на часопису налази година 1906.

укључени и „чакавски дијалекти“ (у легенди на карти под: „Островско-истрийскій“ и „Хорватскій“). Овакав приступ несумњиво је наставак оног виђења дијалекатске ситуације што га налазимо и код Белићевих претходника (нпр. Ђ. Даничића, Ј. Живановића, исп. 3.1), а по којима су хрватски и српски говори део истог дијасистема, у којем се хрватски говори подводе под српски језик у ширем смислу („општесрпски језик“).⁵⁷

Белићевим радом наставља се, дакле, удаљавање од Караџићева језичког приступа којим је „штокавица“ узимана за српски језик, а „чакавица“ (евентуално и „кајкавица“) сматрана хрватским језиком, иако ће у једном пређашњем прилогу Белић овакво Караџићево виђење покушати да веже само за „прво време“ његова рада (Белић 1901: 38). Белић ће, додуше, ослањајући се на релативност појмова *језик* и *дијалекат*, тежити да у овом прилогу сачува и елементе караџићевског приступа следећим појашњењима: „Дакле се и чакавски (resp. хрватски) дијалекти могу називати и *чакавским* (resp. хрватским) *језиком*, када се тиме хоће да означи збир њихових *данашњих* особина, али кад се испитује њихов однос према штокавским дијалектима и нађе, да су они образовали *некада* језичку заједницу с њима, тада је назив ’језик’ нетачан“ (37, курз. П.Р.). Врло је занимљива додатна ауторова аргументација о томе зашто је „особито [...] нетачан у овоме смислу назив хрватски језик“ (38). По аутору, језик „којим данас говоре они што се Хрватима зову, није исти свугде, већ представља два различна дијалекта (чакавски и погранични кајкавски) јако измешана са трећим (штокавским)“ (38). Белић, очито, разуме да би са савременог дијалектолошког аспекта језик којим данас говоре „они што се Хрватима зову“ морао, у ствари, подразумевати три језика, те му се чини логичнијим да се тај језик, под окриљем неког општег, надидиома / надјезика (исп. „српски (или хрватски) језик“, „српско-хрватски језик“, 38),⁵⁸ дели на три „дијалекта“. У сваком случају, и поред одређених спона које подсећају на Караџићев приступ овом питању, Белићева категорија српског, тј. „општесрпског језика“ тежи да се суштински базира на чврстој српско-хрватској, тј. „штокавско-чакавској“ филолошкој вези (П. Ј. Шафарик, В. Јагић). Њене елементе је, по аутору, боље називати „штокавским“ и „чакавским“ неголи „српским“ и „хрватским“ – „јер су називи ’српски’ и ’хрватски’ већ политичко-национални“ (38). Тиме се у србистици, вероватно идући за југословенством и хрватским националним интересима, и појам *српског* покушавао свести на пуку политичку димензију, паралелно с *хрватским*, дакле, посве супротно од оног што је, на пример С. Милетић видео у називу „хрватски“ (в. 2.1). Отуда код Белића од самог почетка постоји снажан интерес за „чакавске“ говоре, које он сматра кључним елементом *српскохрватскога* лингвополитичког конструкта, а у том ће смислу, поред своје непосредне делатности на дијалектолошким пословима везаним за „чакавштину“, на овим лингвополитичким задацима он несебично ангажовати и генерације млађих српских лингвиста. „Штокавско-чакавска“ дијалекатска веза је по Белићу, дакле, основа *српскохрватском* језику, но с тежњом да се она у погодном политичком тренутку (посредством „кајкавице“ у Хрвата) можда прошири у језик *српско(-)хрватско-словеначки*.

4.2. У исто време, међутим, на источном и југоисточном правцу Белић ће наставити да трага за што чвршћим позиционирањем српско-бугарске језичке границе

⁵⁷ Својим оквирним приступом то унеколико подсећа на великохрватске идеје А. Старчевића које су обухватале и васколико српско име – као тек локално хрватско обележје (в. фус. 14).

⁵⁸ Очито је од стране аутора овде успостављен и својеврсни паралелизам према српској страни, те је због неподобности термина „хрватски језик“, као недовољно подобан означен и термин „српски језик“. У свом идеолошком прихватању двонационалног назива језика Белић се свакако ослањао на један број својих претходника, но не уваживши ставове филолога (нпр. Миклошичев, в. фус. 7) који су овакво именовање сматрали лингвистички погрешним.

према интересима посве другачије природе, утолико пре што је то додатно омогућавао и шири друштвенополитички контекст (исп. фус. 38). То је својим лингвистичким темама показала и сама језичка периодика тога времена, али добар пример за то је покретање знаменитог *Српског дијалектолошког зборника* 1905. године (изд. Српска краљевска академија), чији су први бројеви били посвећени управо рубним србијанским говорима на истоку и југоистоку. Тако ће се у првој књизи ове едиције појавити управо Белићева обимна монографија под насловом *Дијалекти источне и јужне Србије*.⁵⁹ Иако је своја теренска истраживања спроводио у границама Краљевине Србије, Белић ће, ослонивши се на резултате бугарске науке (описе појединих пограничних говора), утврдити: „Границе овим дијалектима нити су природне с источне ни с јужне стране. Зато је сасвим разумљиво, што се различни говори ових дијалеката пружају у западну Бугарску и источну Ст. Србију“ (Белић 1905: 30). А то упућује управо на ону источну границу српског језика (Белограчак – Ћустендил – Кратово – Шар-планина) која је дата и у његовој *Дијалектолошкој карти* (исп. 4.1).

Овим питањем Белић ће се бавити и следећих деценија, не одустајући ни од језичких питања везаних за македонску област, у шта је често укључивано и етнографско, фолклористичко и др. становиште. У књизи *Срби и Бугари у Балканском савезу и у међусобном рату*, аутор на македонском терену препознаје „најтипичније особине српске фонетике“, као што су африкате *ћ* и *ђ*, екавски рефлекс јата и др. (Белић 1913: 39),⁶⁰ а на ширем културном плану српске утицаје види у старој црквеној архитектури и живопису, у обичајима и веровањима (слава), фолклористици и др. (41). То није било у неслагасју с традиционалним приступом у српској науци, па ни с погледима појединих страних филолога (исп. 3.2). Чини се, међутим, да је у победничком жару Балканских ратова Белић нешто слободније искорачио у тумачењу српских језичких граница на овом делу Балкана. У оквиру поглавља *О македонском језику* (61–72), он доноси дијалекатску карту с овог језичког размеђа (63), на којој се јужно од Скопља, до Водена, према ауторовој легенди, сада простире „српско-македонски дијалекат“ (а не „средњомакедонски говори“, као у *Дијалектолошкој карти*), док се област „српског утицаја на бугарски“ и „српског утицаја на македонско-бугарски“ простире у правцу река Искар и Струма. Кад је о ауторовом односу према македонском терену реч, овде је, изгледа, и даље присутна извесна координација с појединим српско-грчким политичким ставовима, као с оним промовисаним 1890. године у сусрету Ст. Новаковића, тада српског амбасадора у Цариграду, са својим грчким колегом Маврокордатом, који је том приликом истакао да под Македонијом подразумева три зоне, северну – српску, јужну – грчку и средњу – мешовиту (Ристовски 1999: 140, исп. 3.5).

На другој страни, Белић ће наставити да критички представља рад бугарских и других страних научника који су се бавили етнографско-лингвистичким разматрањима бугарско-српског размеђа, те и да полемисе с њима (исп. Белић 1913: 78–85, и др.). Занимљиво је да он већ у то време указује и на својеврсну медијску блокаду на европској (заправо немачкој) научној сцени када је реч о ставовима српских научника о овом питању (132–133). Но, колико већ у следећим годинама Срби ће осетити праву

⁵⁹ У оквиру друге књиге (Београд 1911), нпр., штампан је *Северно-тимочки дијалекат* М. Станојевића (360–463) и *Извештај са дијалектолошког путовања од Вучитрна до Пећи* Гл. Елезовића (464–473), да би касније биле укључене многе друге области (Ђаковица, Ресава, Левач, Срем, Шумадија, Црмница, Брач, источна Херцеговина, западна Босна итд.). Првих 13 књига уредио је А. Белић, а посао уређивања наставили су касније М. Стевановић, П. Ивић, А. Младеновић и др. Након оснивања Института за српски језик САН (1947) издавање овог часописа наставило се под окриљем Института.

⁶⁰ О специфичности ових гласова и њиховом значају у корпусу критерија за језичке класификације говоре и Белићеве претходници (нпр. Ђ. Даничић, Ст. Новаковић).

снагу европске медијске блокаде безуспешно покушавајући да пред европским мњењем проговоре о размерама аустроугарске агресије на српски народ и њеним злочиначким и геноцидним методама (в. 7). А таква искуства ће им се понављати у недоглед.

5. Књижевнојезичко југословенство Ј. Скерлића

5.1. Дobar пример за политичку климу тога времена и благонаклоно гледање српске елите на повезивање са западним суседима представљао је **Јован Скерлић** (1877–1914), српски историчар књижевности и књижевни критичар, професор Велике школе и потом Београдског универзитета, аутор низа књижевних монографија (нпр. *Историја нове српске књижевности*, 1914), студија, огледа и критичких приказа. Он је био међу првим уредницима *Српског књижевног гласника* (1905–1914), једног од најзначајнијих српских књижевних часописа. Скерлић је био европски (француски) ђак, истакнути припадник грађанске левнице и следбеник политичких идеја Св. Марковића. Полазећи од става да књижевност треба да служи прогресивним циљевима друштва, увео је нов приступ у вредновању српске књижевности, указујући на њену националну, али и наднационалну, европску димензију.⁶¹ Посебно је био опседнут плановима у вези са српско-хрватским (одн. српско-хрватско-словеначким) културним јединством, што га је навело да се позабави и низом језичких питања. У чланку којем је повод био један рад хрватског лингвисте Н. Андрића, Скерлић коментарише: „За свакога који уме да мисли и који зна за последње и несумњиве резултате науке, јасно је да су Срби и Хрвати један исти народ, да је оно што је српско у исто време и хрватско, и обратно: што је хрватско то је и српско, и да је сва наша и народна и књижевна будућност у што бржем и потпунијем међусобном прожимању и саједињавању“ (Скерлић 1908: 24). Упркос чињеници што је хрватска интелигенција ово повезивање другачије планирала,⁶² у његовим радовима су, тако, уобичајени изрази „српско-хрватски дијалекти“, „српско-хрватски књижевни језик“, „српско-хрватска књижевност“, као и „српско-хрватски народ“, „српско-хрватска народна особеност“ (исп. „Србо-Хрвати и Словенци“) итд. Штавише, очекујући то стапање култура у заједничку, „једну српскохрватску књижевност“, он у нади запажа: „Међу млађим писцима, са обе стране, јављају се и такви који нису ни Срби ни Хрвати, но Србохрвати“ (Скерлић 1914: 438), при чему по оваквим својим виђењима аутор, наравно, није никаква посебност српскога културног круга тога времена (в. 1.5).⁶³ Ипак, иако говори о „српско-хрватском“ језичком јединству, аутор зна да Караџићево „јужно наречје“ (ијекавско) у књижевности „примају сви Хрвати и један добар део Срба“ (Скерлић 1913: 330). Он пише да је парадоксално, „али стоји чињеница: да је код Хрвата, где је велика већина икаваца и екаваца [мисли преваходно на „чакавце“ и „кајкавце“, П.Р.], јужно наречје сасвим освојило у књижевности“ (338). Аутор пажљиво заобилази Караџићеву парадигму о српско-хрватско-словеначком

⁶¹ Ипак, „у тежњи да што више истакне европски карактер српске књижевности, он је често запостављао њене националне специфичности“ (Деретић 1983: 438).

⁶² Занимљиво је, на другој страни, да и сам Скерлић, можда идући за раним Даничићем (исп. фус. 34) или Св. Марковићем (2.1), тада бележи: „Али, код извесних хрватских писаца то се схвата да је оно што је хрватско само хрватско, а оно што је српско у исти мах хрватско“ (Скерлић 1908: 24). Но, ако се Скерлић помало још и колебао у прихватању овакве поделе, Белић ће на дијалектолошком плану (на примеру етничке природе „чакавице“ и „штокавице“) смелије искорачити с поделом на „хрватско“ и „српскохрватско“ (в. 6.2), узиђујући је у темеље савремене србистике.

⁶³ О томе говори, нпр., и тадашње преумљење српског књижевног историчара Павла Поповића (1868–1939) од националне идеје према идеји интегралног југословенства, праћеној како додворавањем хрватској страни, тако и кривотворењем појединих чињеница из српске културне баштине (в. Николић 2021).

(„штокавско-чакавско-кајкавском“) тројезичју, али се радо позива на дубровачког Србина Л. Војновића који саветује посебно „загребачким књижевницима и журналистима да пођу на годину дана у *Биоград* ... да науче како наш језик може сам за себе да живи у некаквој независној, јуначкој, здравој, безочној елеганцији и краткоћи која писцима с ону страну Саве сасвим недостаје“ (Скерлић 1911: 323, курз. П.Р.). Дубровчанин Војновић и за њим Београђанин Скерлић не упућују бадава загребачке „кајкавце“ да уче од београдских „штокаваца“, кад су већ прихватили караџићевски (српски) језик за свој књижевни (исп. 2.1). И Белић ће, додуше еуфемистички, указати како је она унутрашња страна језика, „у којој се огледа прави дух језика“ код Хрвата „нешто заостала“ (Белић 1916: 187),⁶⁴ јер је заправо реч о два у основи посебна језичка система,⁶⁵ што је у Срба јасно уочавао већ Д. Обрадовић. Има више тих, углавном забашурених места код Скерлића у којима се, посредно или непосредно, може препознати његово уверење да већина тадашњих Хрвата има проблема с усвајањем „штокавице“, тј. српског језика. Уосталом, такви тонови нису мањкали ни у самих Хрвата (в. 5.3).

Иако је овакав Скерлићев став, макар и ненамерно, у основи ипак потврђивао стаменост Караџићева учења, српски реформатор није био Скерлићев омиљени филолошки лик. Више реских тонова о Караџићу и његовој реформи износи аутор у својим радовима, укључујући и оптужбе да је Караџић „хотимично и произвољно проширивао области јужног наречја“, те „намерно (курз. П.Р.) прећуткивао ширину области источног и западног, екавског и икавског наречја“ (Скерлић 1913: 340). Скерлић у исто време сматра да је Караџић *Књижевни договор* (Беч, 1850) сачинио са Хрватима, односно да је једна од Караџићевих идеја „и идеја о херцеговачком наречју као књижевном наречју не само код Срба но и код Хрвата“ (334), иако непосредних потврда томе у Договору (где се, уосталом, говори о „једном народу“, а који потписује и један Словенац), – и не само овде, нема. Тако се и под изразом „наша браћа римскога закона“, под којим је Караџић подразумевао Србе католике („штокавце“), тј. говорнике српског језика, у Скерлићево време, укључујући и његове радове, поред Срба католика недвосмислено подразумевају и „чакавци“ и „кајкавци“ (342), они који нису ни Срби ни изворни говорници српског језика. Но, тиме је, паралелно с низом критичких опаски на Караџићев рад, Скерлић, ипак, показао тежњу да Караџића на одређени начин подведе под југословенску политичку идеју.

5.2. У својим предавањима Скерлић одушевљено говори о потреби стварања још јединственијег књижевног језика за Србе и Хрвате, што ће и званично покренути с почетка 1914. године као питање у анкети *Српског књижевног гласника (Анкета о јужном или источном наречју у српско-хрватској књижевности)*. Он разуме да је „остало [...] још јазова између оба дела нашега народа: постоји пре свега тешко премостива, и за наш народ фатална подвојеност на три супротне вере, затим остале су још две азбуке, латиница и ћирилица, и, најзад, два наречја којима се у књижевности служи, источно и јужно“ (Скерлић 1913: 328). Аутор тврди да су и хрватски писци спремни за даље приближавање Србима, наводећи чланак из загребачкога часописа

⁶⁴ Да Загрепчани „уће književni jezik u školi, ali ga nikad ne douče kako treba“ бележи много касније и М. Ивић, Белићев студент и следбеник у лингвистици (Ivić 1997: 156), али и не само она.

⁶⁵ У књижевнојезичком изразу у Хрвата разликовне књижевнојезичке црте су већином представљале секундарне језичке појаве, као што је била тада већ готово обликована традиција агресивног пуризма према страним речима. Можда су то све разлози због којих је оцењивано да је српски књижевни језик међу Хрватима „остао накарадан све до 1918“ – и Србима неразумљив (Костић 1964: 76). То ће, додуше, Ј. Цвијић констатовати и за српске језичке просторе у којима се водила антисрпска политика (в. 2.3).

(*Hrvatsko-srpski književni jezik*, Zvonо 1911), у којем М. Марјановић предлаже рад на заједничком изговору и писму („Нити је латиница специфично хрватско писмо, нити је екавщина специфично српско“, према Исто: 355), што ће, изгледа, бити основа за Скерлићев приступ овом питању.⁶⁶ Тако, док су и Караџићева и Новаковићева иступања о предностима ијекавице односно екавице била сагледавана кроз *српску националну визуру*, не доводећи, на пример, у питање опстанак ћирилице код Срба, ово је питање сада у Срба покренуто с наднационалног, *југословенског* гледишта и носило је нешто другачија решења, односно другачију аргументацију. На плану изговора (ортоепије) Скерлић трага за компромисном књижевнојезичком формулом коју би могли пригрлити и Срби и Хрвати (па и Словенци), односно за оном језичком супстанцом која би могла чвршће објединити ове народе, или која би макар могла оставити привид њиховог јединства. Он се отуда Хрватима и Словенцима покушао приближити предлогом о заједничкој употреби екавице, по критерију једног заједничког фонетско-историјског резултата садржаног, додуше, у различитим органским идиомима (језицима / дијалектима) – „штокавском“, „чакавском“ и „кајкавском“ (исп. фус. 19). Требало је, дакле, понудити аргументе који ће Хрвате и Словенце приволети да прихвате језички израз србијанских културних центара, пре свега Београда. Ревидирајући питање употребе екавице или ијекавице, али сада с гледишта чвршћега хрватског учешћа у будућој књижевнојезичкој норми, Скерлић сматра да би Хрватима екавица могла бити блискија од ијекавице, јер се екавска рефлексација распростире у главним хрватским областима – у „кајкавској“ („правој“) Хрватској, као и у делу „чакавштине“. Наиме, и „у правој Хрватској, око Загреба и Вараждина, говори се екавски“ (339), а „*тим наречјем говори се на Словенском Југу од Триглава па до Солуна*.“⁶⁷ Тим језиком говоре и Срби и Хрвати и Словенци, и интерес је народнога јединства и између Хрвата и Срба, и између Србо-Хрвата и Словенаца, да се усвоји најопштије и заједничко источно наречје“ (349). Аутор је, дакле, у екавици препознао спону која би у области заједничкога књижевног језика могла – макар симболички – повезати Хрвате и Словенце са Србима, тачније са Србијанцима и српском матицом. Ту се додатно нашао и аргумент којим је ијекавицу требало представити тежом за усвајање од екавице.⁶⁸

Скерлић се изјашњава и о употреби заједничкога писма у будућој националној заједници. Јер, поред тога што ће, по њему, пре или касније „источно наречје“ постати „опште наречје, српскохрватско“, тако „је извесно да ће кроз тридесет, четрдесет или педесет година, када српско-хрватски народ буде национално обезбеђен [...] латиница постати општа књижевна азбука“ (357). У вези с овим, аутор подсећа јавност да је идеја да Срби „треба да пишу латиницом“ изнета још у *Шабачком гласнику* 1885. године, а да ју је касније, 1912. године, обновио Боривоје Поповић у часопису *Звезда*. Скерлић је сматрао потребним да наведе Поповићеве речи како „тим правописом и

⁶⁶ Скерлић ово износи у чланку који је заправо послужио као основа за дискусију. Слични предлози, међутим, јављају се код Хрвата и Срба од 1911. године (М. Марјановић у поменутом часопису; Б. Поповић у београдском часопису *Звезда*, 1912; П. Слијепчевић у сарајевској *Српској омладини*, 1912), па и код Словенаца (*Veda*, 1912). На ово указује М. Окука (2006: 140–144), сумирајући резултате Скерлићеве анкете. Осврте на ову анкету даваће и други аутори (нпр. Ивић 1971: 202–203, Јарошевић 2012: 24–29), а посебно издање посвећује јој Брборић (2016).

⁶⁷ Овде се, чини се, зачиње израз „од Вардара (па) до Триглава“, којим ће се обележавати политички простор у коме ће истрајавати обе велике југословенске државе.

⁶⁸ Скерлић сматра да је „ван сваке сумње [...] јужно наречје врло сложено и тешко, и да се у њему тешко разазнају и они којима је матерње“ (352). Овом наречју замера и то што су у поезији речи „сувише развучене, са више слогова но што је у источном, и зато песник не може да пише довољно сажето“ (344). Аутор се овим, очито, супротставља идеји Д. Станојевића (1898) да „Сви Срби треба *само* херцеговачким говором да пишу своје *песме*“ (према Исто: 338).

иначе пише већи део нашега народа“, да „ћирилица није ни српска, ни чисто словенска; него је грчкога порекла“, те да ће латиница „олакшати улаз нашега језика у књижевну заједницу целога културнога света“ (357). „Нека се због тога ништа не брину предани поборници православља и одушевљени заточници национализма. Латиница све то не може ни ослабити, а још мање уништити“ (357) – преноси даље Скерлић Поповићеве речи.

Када је о језичком питању реч, Скерлићево циљно филолошко сецирање јужнословенског дијасистема резултовало је, дакле, механичким издвајањем једне језичке особине (која, најзад, и на плану домета саме природе „екавске“ рефлексације није свуда потпуно иста) из више различитих језичких система („кајкавскога“, „чакавског“ и „штокавског“), тачније језикâ. То се односило само на оне јужнословенске области што су биле у визури културних акција које су се у одређеном тренутку могле и политички искористити за стварање заједничке, југословенске државе. Зато је бугарска област потпуно изостајала из оваквих промишљања (исп. фус. 15, 93), иако она својим знатним делом, гледано управо по овом Скерлићевом критерију, није мање екавска од, на пример, знатног дела српске, или дела тзв. изворне хрватске („чакавске“) области.⁶⁹ Том будућем српско-хрватско(-словеначко)м народном јединству, сматра аутор, могла би бити окосница једна нова културолошко-филолошка форма, али, изгледа, и нешто другачији садржај од онога којим се одликовало тадашње стање националне заступљености на терену. Скерлић је, наиме, био склон да на том плану већ тада Србе почне сводити на Србијанце. Он пише да је Карацићево „јужно наречје“, којим је Карацић и писао, било „дотле у српској књижевности *неупотребљавано наречје*“ (331, курз. П.Р.), што се може схватити ауторовом спремношћу да из српског књижевног корпуса искључи дотадашњу ијекавску књижевност Дубровника, Херцеговине, Босне, Славоније и других српских крајева. А то су области у којима и данас, у мањој или већој мери, има Срба, и у којима се, у сваком случају, и данас говори српски. То је, можда, са српске интелектуалне стране такође требало да буде својеврстан уступак, залог будућем српско-хрватском, тј. југословенском јединству.

5.3. Скерлићеве идеје о јединственом књижевном језику на западном Балкану наишле су на различите одјеке. Поједини Хрвати су се похвално изразили о овом предлогу. Истичући одређене предности екавице, хрватски политичар Ј. Смодлака ће подвући како је једва једна тридесетина Хрвата рођени ијекавац,⁷⁰ те како екаваца, – „кајкаваца“ и (делом) „чакаваца“, има бар десет пута више (Брборић 2016: 128). Наглашавајући да ни његово родно икавско наречје (Имотски) није без екавизама,⁷¹ Смодлака истиче: „Између екавштине и ијекавштине, с посебног хрватског гледишта, (исто тако и са словеначкога), екавштина мора да ужива предност“ (129). М. Марјановић, новинар и књижевник, указује на то да би „источно наречје, ишчишћено од оријентализама и обogaћено лексикалним богатством из других наречја, а већ данас највише литерарно разрађено и способно за виши стил, могло [...] да у многим чем оплоди и западне писце и да унесе у њихов стил и у осећање за народан дух у језику, свежине, сталности и концизности“ (161). Књижевник В. Черина, залажући се за

⁶⁹ Део источних бугарских говора (тј. североисточни), као и бугарски књижевни језик, има јакавско-екавску замену старог јата (*б'ал* – *б'ели*), док су говори западне Бугарске доследно екавски (тип: *бел* – *б'ели*) (исп. Стојков 1962: 53).

⁷⁰ Исп. у вези с тим став Вебер-Ткалчевића у 2.2, као и овде, мада у другачијем контексту, код Д. Прохаске.

⁷¹ Поједини хрватски аутори (М. Стојковић) указали су тада на мноштво екавизама и у књижевној ијекавици.

јединство у култури, у свом одговору истиче да „екавщина није само практичнија, него је и национално-културно потребнија“ (171). Сматра да је прихватање екавице и дуг „оним херојима од Куманова и Брегалнице што нама амо покислима и смрзнутима дадоше вјере у издржљивост наше расе и наде у бољи и потпуниј[и] културни живот више но ишта и јаче но икада!“ (171). И. Крниц, у међувремену променивши свој став и прикључивши се овој струји, између осталог ће (и то екавицом) забележити: „Sem toga ne bi nama Hrvatima trebalo biti teško odreći se našeg književnog jezika u zamenu za istočno narečje, jer smo se i onako tome jeziku tek teškom mukom morali priučiti“ (Krnici 1918: 30, исп. фус. 64).⁷²

У Скерлићевој Анкети је са српске стране, поред осталих, учествовао и А. Белић, наступивши са сличним ставовима с којима и Скерлић, те истоветност њиховог лингвистичког приступа упућује на претпоставку о њиховом мање-више усклађеном раду на овом и сличним питањима. И Белић у оцртавању домета „источног изговора“ (екавице) у „српскохрватском народу“, поред „штокавског“, укључује „кајкавско“ наречје и део „чакавског“, те је по њему овај изговор „у најгорем случају, по броју својих представника приближн[о] толико исто јак колико и јужни“ (Белић 1914: 379). Штавише, ако се узме у обзир и знатан број икаваца, „онда можемо без околишења рећи да *оних којима јужни изговор није матерњи* у српском народу има више него *оних којима је он домаћи изговор*“ (379). Белић, као и Скерлић, покушава да нађе и практичне разлоге који би ишли у прилог екавици. И он сматра да је ијекавица тешка и онима којима је матерња (исп. фус. 68), те да за велики број ијекаваца по рођењу који уче књижевну (Караџићеву) ијекавицу није лако, на пример, одредити када се употребљавају *ђ* и *ћ*, а када *дј* и *тј* као одступања од јекавског јотовања. Код њих, сматра аутор, у њиховом родном говору обично нема разлике у употреби ових африката, као у речима *суђен*, *посуђе* : *ђевојка*, *куђеља*, односно *ухваћен*, *ћерка* : *ћерати*, *ћескоба* (380–381).⁷³ Слично је, сматра Белић, и с питањем једносложне или двосложне замене јата, која је врло неуједначена у ијекавској области и доста се разликује од оне коју је кодификовао Караџић. Личани, „као и Хрвати када *говоре* књижевним језиком [...] изговарају обично *лјѐно*, а пишу *лијено*, изговарају *дјете*, а пишу *дијете*“, што, дакле, отвара и низ правописних питања (381). Из тих и других разлога аутор закључује да „у корист источног дијалекта несумњиво говори *његова простота и лакоћа употребе*“ (курз. П.Р.),⁷⁴ но „тек онда када буде дата свугде у нашем народу потпуна равноправност источном изговору са јужним, видеће се [п]реимућство једног пред другим“ (384).

Ипак, иако је Скерлић ову идеју изгледа добио од Хрвата, већина тамошњих књижевника ће је одбацити, а касније ће она бити проглашена и унитаристичком („великосрпском“). Истраживачи указују на постојање разумевања међу Хрватима за

⁷² Један број учесника у Анкети је скренуо пажњу на то да аустроугарске просветне власти не би дозволиле екавицу у областима под својом јурисдикцијом, што ће извесне своје паралеле наћи у догађајима везаним за неуспело увођење књижевнојезичке екавице у Републици Српској (БиХ) крајем века.

⁷³ Тешко је наћи чврсте лингвистичке разлоге за овакво Белићево становиште, и њихов би се пандан готово могао наћи у сумњи да они који желе прећи на екавицу могу бити у дилеми како да изговарају речи *објективно*, *дијета*, *бијенале*, *оријент*, *хијероглиф* и сл. У једном, пар година доцнијем прилогу Белић, нпр., сматра да старословенско *шт* и *жд* (према срп. *ћ* и *ђ*) нису били сметња у периоду настајања српске писмености, јер у вези с њиховим *изговором* није било проблема (Белић 1916: 184).

⁷⁴ Да је то заиста био толико битан критериј у кристалисању књижевнојезичког израза, део источних говора могао је још пуно тога (што је праћено „простотом и лакоћом употребе“ – у акцентуацији, деклинацији и др.) понудити књижевном језику. Међутим, и Белић и Скерлић су се и од саме натрухе таквих могућих појава у књижевном језику оштро ограђивали и критиковали их, можда на махове и с дозом одбојности према овим говорима (исп. Радић 2018: 80).

решавање постојећег питања, али и да су „у стварности [...] хрватски интелектуалци и хрватско друштво били много скептичнији према идеји интеграције“ (Јарошевич 2012: 29). Иако ни међу Србима овај Скерлићев предлог није био општеприхваћен, многи српски књижевници ијекавци (нпр. Ј. Дучић, А. Шантић, И. Ћипико, С. Матавуљ, М. Ускоковић, Љ. Стојановић, М. Селимовић, И. Андрић), неки још одраније а неки у овом периоду, приклонили су се екавици. За неке је то, свакако, био и симбол дуготрајне тежње за политичким уједињењем српских (и дела осталих јужнословенских) области с матицом Србијом као ослободиоцем.

Што се тиче оног дела Скерлићевог предлога који се односио на употребу писма, поларисаност између Срба и Хрвата није била мања. У анализи овога питања В. Ћоровић ће нешто касније истаћи: „*Gotovo jednodušna je želja Hrvata i Slovenaca, da Srbi napuste ćirilicu i prime pismo, kojim se služe oni i gotovo sav ostali kulturni svet*“ (Ћоровић 1918: 45, в. и 35–46). Аутор, међутим, уочава снажан социолингвистички миље који је одувек пратио ово питање, те је, тако, ћирилица „*postala naš sараćenik i, како jednom rekосmo, граfiчки simbol наше борбе за samoodржаванјем i наше свести i истрајности*“ (46), због чега, у суштини, и решење тога питања, сматра аутор, не зависи непосредно од Срба. На Ћоровићев став да се ћирилица у Срба одржала због њене прогоњености осврнуо се Д. Прохаска коментарима који завређују пажњу јер објашњавају праву природу односа хрватске политике према Србима у предвечерје државног уједињења. Прохаска сматра да би српско напуштање ћирилице био доказ о „*помирљивости српског mentaliteta*“, истичући да су Срби од Хрвата већ добили много таквих доказа: „*pjesnici su hrvatski iz doba ilirizma slavili историјске светинје Srba, pristали su на ијекавштину, pozivalи su u своје sredine Srbe i dali su im pravo, да остану Србима међу Hrvatима*“ (Prohaska 1918: 54, курз. П.Р.). Идући донекле за Ј. Скерлићем (*Омладина и њена књижевност, 1848-1871*, Београд 1906), те процењујући пређашњу српску културу као искључиву према другим народима, Прохаска закључује: „*Poslije takove историје i tradicije ekavštine njeni su nosioci stekli обилјежје intolerancije, којој треба најпrie изbrisати svaki trag, jer то обилјежје није најbolја осnовica за stvarанје јединствене Jugoslavije (zasаda literarne)*“ (54). Трагање за хрватским идентитетом, како се види из овог фашисоидног наступа, тек је узимало маха, чему ће цену, углавном, морати да плаћају Срби, посебно они западно од Дрине, којима друштвеноисторијске прилике још нису биле омогућиле стварање сопствене државе и тиме им обезбедиле биолошку заштиту пред хрватским освајачким апетитима.

5.4. Скерлићев предлог о јединственом словенском књижевном језику на западном Балкану није уродио плодом, можда добрим делом, како ће забележити између два рата један србијански дипломата, зато што „хрватска јавност из принципа [...] одбија све што долази из Београда“ (према Žutić 2020: 292). Предлог је, осим тога, и на српској страни донео неке резултате који се не би могли сматрати пожељнима за српску националну целовитост. Српска ијекавица, коју су Хрвати пригрлили, а коју је напустио део српских књижевника, почела се, у односу на екавицу, утемељивати као симбол (нео)хрватства.⁷⁵ Скерлићевим инсистирањем на екавици, која долази из

⁷⁵ Томе су потпомогла тумачења, углавном с хрватске стране, по којима су одлуке *Књижевног договора* бечког о прихватању ијекавице у књижевном језику, у српској средини на изврстан начин сматране необавезујућим, па и нелегитимним, што је узимано као да је „*Beograd отпао od ideala Vukova i Daničićeva*“ (Јагић 1900: 286). У том смислу ће се и на српској страни повремено указивати на одсуство српских установа у овом договору (нпр. Матице српске, Друштва српске словесности), уз сугестију о удаљавању српске културе од ијекавице. Аустроугарска окупација Србије у Првом светском рату, иако краткотрајна, својим наметањем ијекавице (и латинице), у комбинацији с бројним „*кroatизмима*“, такође је наметала представу о несрпском карактеру ијекавице (в. 7.2). У сваком случају, слабљењу уверења код

београдског културног и политичког центра (и тзв. београдског стила), настављено је њено уздизање као примарног симбола српства, што ће чинити штету осталим српским гранама, препуштајући их нараслим апетитима несрпских културних центара и њихових елита. Предлажући латиницу за заједничко писмо Срба и Хрвата, Скерлић није био обзирнији ни према српској ћириличној баштини. Да је чак и део Хрвата разумео значај традиције у употреби ћириличног писма у Срба, сведочи одломак из поменутог чланка хрватскога часописа (*Zvonoz*, 1911), који преноси Скерлић: „Према томе ми се чини да би било најпробитачније, да сви ми Хрвати и Срби примимо и прогласимо ћирилицу као опће и национално писмо, али да му у пракси додамо часни, свечани, репрезентативни значај, рабећи га сви једнако само у оним згодама и на оним мјестима, гдје треба да се истакне свечани и национални карактер. Насупрот, да сви прихватимо у дневној пороби као курентно писмо латиницу, као једноставнију, практичнију и претежно благогласнију“ (Скерлић 1911а: 325). У потоњим временима Срби ће изгледа и сами често бити склони да се оријентишу према оваквим препорукама, што није тешко закључити ни с данашње тачке гледишта, када овакав свој статус ћирилица мање-више и остварује, но сада не у оквиру каквог вишенационалног (југословенског) културног миљеа, већ унутар једнонационалнога, српског, и то увелико суженог и разбијеног.

6. Српска филологија на путу југословенског уједињења: Из Белићевог ујединитељског арсенала

6.1. У време Првог светског рата филолошка делатност српских посленика усмерена је на припремање атмосфере за уједињење са Србима изван Србије и осталим народима западног Балкана, што сада већ унеколико и еуфорично води српски народ путем нове, југословенске идеологије. У исто време се због притисака савезника око Вардарске Македоније (в. 1.6) и кроз филолошка дела потцртава потреба опстанка ове области у оквирима Краљевине Србије, те и будуће Југославије. Павле Поповић у Лондону (1915–1916) штампа чланак под насловом *Српска Македонија*, с историјским прегледом (периодизацијом) стања у овој области. „Има врло мало људи – пише аутор – који разумеју да Србија треба да добије Македонију у интересу свих Југословена“ (Поповић 1939: 365). У тако замишљеном приступу се српски („српскохрватски“) књижевни језик често види као главна, готово култна спона будућег југословенског заједништва.⁷⁶ Но, посебно место у овој врсти научне литературе припада студији Александра Белића, *Србија и јужнословенско питање*, објављеној у Нишу 1915. године, у јеку Првог светског рата, који је Белић углавном провео у Италији. Ово је својеврсни политички манифест намењен питању уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, питању на коме се интензивно радило готово од почетка рата.⁷⁷ Најављујући крах Аустроугарске, добро обавештени Белић у уводном делу пише да је „она [...] знала да је Србија природни вођа Срба, Хрвата и Словенаца, зато је

дела Србијанаца о ијекавици као српском обележју доприносиће временом све више и чињеница што ће у књижевном језику Србије у употреби остати екавица као готово искључива. Занимљиво је, на другој страни, да је великохрватски идеолог А. Старчевић, вероватно сматрајући да ће Срби изабрати ијекавицу као свој најособенији језички израз, писао екавицом.

⁷⁶ С тим у вези, забележено је да је Ст. Новаковић повремено енергичније заступао ставове о увођењу „српског књижевног језика“ у Македонији пошто је овај језик – „највећи створ *југословенског покрета* XIX века“ (према Џамбазовски 1963–1965: 153, курс. П.Р.). Сличан поглед на српски језик, но с другог јужнословенскога краја, заступао је дубровачки Србин М. Пуцић (Арсид 2019: 167, исп. 2.1).

⁷⁷ По налогу србијанске владе, Белић је (с Ј. Цвијићем, С. Јовановићем, Н. Стојановићем и др.) учествовао у осмишљавању Југословенског одбора, званично представљеног 1915. год. у Паризу с циљем стварања југословенске државе.

хтела да Србију што више унизи и ослаби“ (Белић 1915: 84).⁷⁸ Из овога се јасно читавају и разлози због којих Белић пише ово дело: „Намена ове књиге и јесте да покаже, како дубоко леже клице српскохрватскога јединства и како је старо питање о једној државној заједници Срба, Хрвата и Словенаца“ (86).⁷⁹ Да се задржимо мало више на ауторовим језичким ставовима изнетим у књизи.

6.2. Значај језичког питања у пословима ове врсте потврђује и чињеница да је управо прво поглавље Белићеве књиге, под насловом *Јединство српскохрватско са тачке гледишта језика* (87–99), посвећено језику, а ово поглавље је подељено на неколика одељка. У првом одељку⁸⁰ аутор на самом почетку истиче да је језик „несумњиво најјаснији знак једне етничке целине“ (87),⁸¹ али се он најчешће труди да ту „етничку целину“, пратећи у основи званичну јагићевску линију, назива „српскохрватским народом“, који настањује „српскохрватску област“ и говори „српскохрватски језик“ (са „штокавским“, „чакавским“ и „кајкавским дијалектом“ унутар себе). Разумљиво је, отуда, што се Белић супротставља Миклошичевом учењу по којем су „штокавски“ и „чакавски дијалекат“, заправо, два језика, те да су по томе Срби и Хрвати два народа (в. 1.3).⁸² Ипак, Белић као да не оспорава ту могућност на одређеној историјској равни, на којој се не задржава превише: „То мишљење могло је доћи само тако што су имена Србин и Хрват у једно време идентификована са дијалектима: Србин са штокавским, а Хрват са чакавским“ (88). Он, међутим, идући за познијим Даничићем, наглашава да се и велики број „штокаваца“ данас назива Хрватима, те да је Даничићу „одмах [...] морало постати јасно и то, да у једну језичку заједницу са њима морају ићи и чакавци, јер народно име није било више препрека правилном схватању“ (89). Томе се, наравно, по аутору морају прикључити и „кајкавци“ из Хрватске, јер се они такође осећају Хрватима (88). С лингвистичког плана посматрано, Србима је у оваквој парадигми намењен простор „штокавице“ (представљан као вишестички), коју деле с Хрватима, дакле „српскохрватски“ идиом, док су Хрвати, поред тог (са Србима заједничког) „српскохрватског“, имали и своје посебне, „хрватске“ идиоме. У првом реду реч је „чакавици“, а, наравно, и „кајкавици“, у којој је смештен Загреб као хрватски културни центар,⁸³ макар у то време он био још увек добро германизован и мађаризован (исп. фус. 19, т. 6.5). Белић се, дакле, овде посебно позабавио *хрватским* националним питањем, које је требало у то ратно време као заокружен пројекат у најбољем светлу понудити Хрватима и унети га у конкретне југословенске планове крајем рата. Утолико пре што се знало да међу Хрватима није било широког одушевљења за ово уједињење и што су међу њима потхрањиване идеје о хрватском уједињењу с Босном и Херцеговином у оквирима реформисане – тројне Аустроугарске монархије, што би

⁷⁸ На корицама књиге, бар судећи по репринт издању из 1991 (Библиотека града Београда), налази се фотографија хапшења Г. Принципа, док је у позадини дата Белићева дијалектолошка карта из 1906. године.

⁷⁹ У овом одељку, као делом и у претходном, посвећеном Скерлићу, шире сам се ослонио на истраживања из Радић 2021 и Радић 2022.

⁸⁰ Његов наслов је: *Практично решење тога питања код Срба и Хрвата. – Даничић и хрватски или српски речник Југославенске Академије знан. и уметности* (87–89).

⁸¹ Додуше, већ у потоњим пасусима пише да је „један од најпозданијих критеријума за то био [...] језик“ (89, курз. П.Р.).

⁸² Белић овде подсећа да је и Даничић једно време у то веровао. Поред Миклошича, у потоњим одељцима помињаће у овом светлу В. Караџића и М. Решетара, будући да су по овом питању били на истој линији (исп. 2.1).

⁸³ Иако је Белић коју годину раније неговао појам „општесрпског језика“ (в. 4.1), коме је прибразио „чакавицу“, у пракси ће надаље то све више личити на модел инсталирања „опстехрватског“ језичког дијасистема, чији тек један део припада српском идиому (исп. фус. 57).

значило остајање западних Срба у туђој држави, њима углавном непријатељској (в. 1.5).

6.3. Белић у другом одељку овога поглавља,⁸⁴ уз сугерисање потребе о напуштању „чисто филолошког метода“ (по којем се критериј националног одређења чвршће везивао за филолошку, тј. језичку препознатљивост, исп. народ ↔ језик), који је, по њему, био заступљен у радовима Миклошича и Решетара, унеколико и сам посеже за њим, с тежиштем на историцистичком приступу (исп. 4.1). Тај приступ се очитовао у ауторовој тези о некадашњем јединству ових идиома, па тако он пише да се „историско-лингвистичким“ приступом одмах видело „да у скорашњој прошлости нестаје разлике између чакавског и штокавског дијалекта, да се садашње главне особине и једног и другог, чим се сведу на прве старије, поклапају без остатка“ (Белић 1915: 90). Аутор, дакле, у прилично фиктивној историјској димензији (исп. термине „скорашња прошлост“, „прве старије“ заједничке особине) тражи потврду својој претпоставци о *некадашњем* органском јединству „штокавице“ и „чакавице“, тежећи да га веже за посебност „Србо-Хрвата“, и свакако за њихов будући заједнички национални (југословенски) идентитет. Тачније, у то покушава да угради осећање националног јединства које тек треба створити у оквиру будуће заједничке државе, што ће у политичкој јавности бити пропраћено већ познатим ставовима о установљењу југословенске државе чију југословенску нацију тек треба створити. За уграђивање оваквог филолошког виђења српско-хрватских односа Белић сматра лингвистички (и политички) подобније Јагићево (а не Стојановићево, исп. 2.1) учење и његова поједина језичка тумачења. На пример, оно о судбини старога **dj* и његових рефлекса у „чакавском“ (*меја*) и „штокавском“ (*међа*), који се, наводно, „своде на заједничку чакавско-штокавску основицу („међа“, са меким *ђ*, које је могло дати и *j* у једним говорима, а у другим – мало измењено *ђ* могло се и даље задржати)“ (90). Што се више проучавао „чакавски дијалекат“, сматра Белић, све се јасније утврђивало да ни у морфологији, ни у лексици, ни у акцентуацији нема ничега „што не би чакавски дијалекат у *непосредној прошлости* спајало са штокавским“ (90, курз. П.Р.).

Да је Белић из политичких побуда забраздио у језички историцизам више него раније, сведочи и начин на који он овде дефинише лингвоним „српскохрватски“: „Како штокавским дијалектом говоре и Хрвати и Срби, а чакавским само Хрвати, то ја називом српскохрватски језик не означајем штокавско-чакавске дијалекте⁸⁵ него *један језик по пореклу*, чијим данашњим дијалектима говоре они који се називају Србима и Хрватима“ (91, курз. П.Р.). „Из овога се види – признаје, ипак, у наставку Белић – да је назив српскохрватски језик *врло релативне вредности*. Ми њиме називамо групу оних народних говора који при поређењу са оближњим словенским језицима чине *по својој пореклу* целину“ (91, курз. П.Р., исп. фус. 58).⁸⁶ Но, ту релативност назива „српскохрватски“, коју је и сам Белић одавно признао, многи српски лингвисти, па ни

⁸⁴ Одељак носи наслов *Научно схватање. – Српскохрватски језик и словеначки* (89–93).

⁸⁵ Можда је овај став изазван чињеницом да се у Загребу покренут Даничићев *Hrvatski ili srpski rječnik*, који садржи „штокавску“ и „чакавску“ грађу (дакле је без „кајкавице“!), у изворном смислу може сматрати речником српског и хрватског језика. Вараждинац Јагић није био задовољан искључењем „кајкавице“ из овог Даничићевог речника, иако су се и у његовим радовима, паралелно с изразима „hrvatski i srbski“ језик / народ (Јагић 1867) и сл., који су означавали јединствени језик, одн. народ, могли наћи и они који указују на српско-хрватску подвојеност управо по „штокавско-чакавској“ раздеоној линији. Исп. „hrvatsko ili srbsko narječje (štokavsko ili čakavsko)“ (Јагић 1867: 270), додуше овде с вероватно намерном (манипулативном) заменом у реду речи, одн. одговарајућих појмова, која ће се као метод јављати и код других аутора (нпр. управо Белића).

⁸⁶ Такву, међутим, „целину по пореклу“ аутор није био спреман да прихвати кад је, нпр., реч о односу српског језика према бугарским говорима и обрнуто (исп. 5.2, фус. 93).

поједине српске институције, неће моћи да спознају ни после више од једног века, када ниједне Југославије (макар формално), као главнога политичког генератора овога термина, више не буде било.

Пуно ће труда Белић уложити да задовољи хрватску страну и по основи тога да у овако зацртану лингвистичку скицу „српскохрватског“ укључи и „кајкавски дијалекат“ (в. фус. 85), – „један словеначки дијалекат у Хрватској, северно од Купе“ (курз. П.Р.), који је постао „језиком једног дела Хрвата“ (91). Аутор се овом тврдњом заправо управо машио филолошког метода, који је код других оспоравао и критиковао.⁸⁷ На другој страни, иако је признање „кајкавског“ за „један словеначки дијалекат у Хрватској“ значило уважавање филолошког метода, тај исти метод у „штокавском“, тј. српском случају (у поставци „штокавски“ = српски) Белић није био спреман да примени, јер би то нашкодило хрватској националној концепцији, која није продор ка средишту Балкана могла начинити без присвојења „штокавице“.⁸⁸ Заокружујући овај део поглавља, Белић издваја три закључна става: 1) „чакавски и штокавски дијалекат српскохрватскога језика“ чинили су некада једну језичку целину, 2) „кајкавско наречје српскохрватскога народа“ чинило је целину с осталим словеначким дијалектима, 3) вероватно је „цела група словеначких говора“ некад образовала једну говорну област „са заједничким чакавско-штокавским дијалектом“ (92). Његова лингвистичка аргументација, и њено пратеће инсистирање на појмовима „целина“, „јединство“, „заједништво“, требало је да посведочи блиске везе међу овдашњим народима. Аутор о томе пренаглашено говори у контексту могућег српско-хрватског политичког уједињења, као и потребе „да се разумеју ипак блиске узајамне везе Словенаца са Србима и Хрватима и многи појави који показују да Словенци желе [!] и културно-државну заједницу са Србима и Хрватима“ (92).

Белић схвата да је његова хипотетичка конструкција о *некадашњем* јединству слабо место у његовој теорији, зато он види своју резервну одступницу у садашњости – на књижевнојезичком плану.⁸⁹ И кад се према стању народних говора не би могло доказати да они код Срба и Хрвата чине какву целину, пише аутор, – „данас би било ипак изван сваке сумње њихово национално јединство. Јер они данас имају један, заједнички књижевни језик“ (93). Бежећи од примене филолошког метода на српском и хрватском етничком равништу, Белић је, тако, управо према чињеници да Срби и Хрвати имају заједнички књижевни језик (тачније, да су Хрвати усвојили један српски идиом за књижевни језик), спреман да на тој лингвистичкој (одн. лингвополитичкој) основи пропагира не само један народни језик, већ и јединствену нацију (или чак наднацију). Он, најзад, у градацијском низу за „непобитни доказ“ томе да Срби и Хрвати чине један народ нуди тек своју процену (више погрешну него тачну) да они –

⁸⁷ И у раду из следеће године, углавном идући за Јагићем, он за оне који говоре „кајкавски“ („по пореклу своје словеначки“ језик, исп. фус. 19) каже да они „имају право на потпуно припадање оној националној заједници хрватској којој теже; али то нам нимало не треба да смета да тачно одредимо припадање њиховог домаћег говора“ (Белић 1916: 176, курз. П.Р.). „У ствари, и ако се његови представници могу звати Хрватима, јер се тако осећају и хоће то да буду и сада као што су били у прошлости [!], – пише Белић – њихов се кајкавски говор може лингвистички (курз. П.Р.) посматрати само као део словеначког језика, који се у извесном делу свом подвргао веома јако чакавско-штокавском утицају“ (179). Углавном су на тој линији били и Белићеве ученици (исп. Ивић 1971: 36–37), чиме се у Срба, макар споредним линијама, које се нису непосредно тичале српског језика, настављао уважавати принцип разликовања лингвистичког од политичког у језику (в. 2.1).

⁸⁸ Додуше, тек имплицитно ће у овој Белићевеј студији провејавати став да је и српски језик („штокавица“) такође временом постајао језиком једног дела Хрвата.

⁸⁹ О томе пише у трећем одељку овога поглавља, под насловом *Књижевни језици. – Црквени језик. – Народни дијалекти у књижевности. – Вук Караџић, илирски покрет и јединство књижевног језика Срба и Хрвата* (93–96).

„по својим жељама, то хоће да буду“ (93, курз. П.Р.). А стварање тог заједничког књижевног језика покушаће да објасни *Књижевним договором* (1850), на којем су учесници предложили „да књижевним језиком Срба и Хрвата буде херцеговачко наречје којим је писао Вук Караџић“ (95). Тиме је, по Белићу, Караџић „извршио велико уједначавање књижевног језика свих Срба и Хрвата“ (96). Овакав Белићев приступ, који се подударио са Скерлићевим (в. 5.1, 5.3), отворио је пут за непрестано „откривање“ духа југословенства у Караџићеву раду, што ће се рабити у југословенском, пре свега комунистичком периоду.

У последњем одељку овога поглавља⁹⁰ Белић ће се позабавити основним „српскохрватским“ дијалекатским целинама. Он ће констатовати да начин на који су повезане дијалекатске групе у области „српскохрватског народа“ „много боље него вероисповести или што друго показује непосредне везе становништва и по прошлости и по особинама локалним“ (96). Ни ово аутора није превише удаљило од филолошког приступа, који је критиковао. Он је, штавише, спреман да прихвати легитимитет филолошког приступа на нивоу „српскохрватства“ као наднације, али не и да прихвати овај приступ на нивоу српства, па унеколико и хрватства.

6.4. Но, иако је Белићев текст терминолошки врло разуђен и слојевит,⁹¹ као да се у њему покушавају избећи или можда и замаглити национална именована, пре свега кад је о Србима реч. Период масовних средњовековних српских миграција у области које по Белићу, чини се, пређе нису биле (поглавито) српске, тј. биле су вероватно (претежно) хрватске, аутор представља уз низ метонимија: „Међутим таласи оног дијалекта српскохрватског који се назива штокавским, и који је послужио као извор српскохрватском данашњем литературном језику, прешли су далеко преко првобитних граница својих и поплавили су и све оне српскохрватске земље у којима је некад био чакавски дијалекат“ (97). (Он је, уосталом, вероватно знао и да су место Срб у Лици основали српски насељеници још у време К. Порфириогенита, у X ст.) Тек понегде се у овом одељку, ипак, види да је реч о српском миграционом становништву, – на пример, кад аутор помиње да хајдучке и ускочке песме добро представљају „то кретање, пуно полета и јунаштва, Срба из Босне и Херцеговине у северније и западније крајеве“ (98), или кад истиче да „зато Србе Хрвати каткад зову у Хрватској и Славонији добеглицама, заборављајући да су ти колонизатори својом крвљу искупили себи сва права и насељавали земљу коју су домороци напустили и оставили непријатељу“ (98).⁹² Белић се, међутим, на овим питањима углавном не задржава, јер он у овој студији првенствено хоће да укаже на природну и органску језичку везу која обједињује „српскохрватске“ области, као и ове области са словеначком. За дијалектолошку карту коју је намеравао да приложи уз студију пише да она показује „и онај део земље

⁹⁰ Наслов одељка је: *Народни говори. – Велике групе народних говора прелазе преко административних граница и дају друкчију слику народних односа. – Народни дијалекти у прошлости.*

⁹¹ Аутор, нпр., пише о говорним групама „српских земаља“ паралелно са: „српскохрватским“ (96). Иако говори о „српскохрватским дијалектима“ (97), у делу Далмације и Хрватске „говори се другим дијалектом српским који се обично назива [...] чакавским“ (96). Уз нешто другачији приступ, овде несумњиво има и остатака терминологије из његове *Дијалектолошке карте* (в. 4.1).

⁹² Једним другим поводом аутор истиче да су „Срби православни“ „износили тада најмање трећину целокупног становништва Троједнице“ (Славоније, Далмације и Хрватске) (127). За савремени период аутор преноси податак да „у Троједници има, по попису од 1910 год., само православног становништва на 644.955 душа“ (98). О ауторовој тежњи да се у свом деловању политички приближи Хрватима може сведочити и сама употреба назива „Троједница“, која као да представља територијално (и политички) јединствен ентитет, а не једновековну фикцију („Троједна краљевина Хрватска, Славонија и Далмација“), и која је своје реалне територијалне обресе, уз територијалне додатке, успела изнудити тек пред Други светски рат (1939), у Краљевини Југославији.

Балканског Полуострва који се по језику, том најјачем обележју народности, оцртава као чврст сплет који је немогуће цепати, ако се не жели да се вештачким путем стварају нове границе које не одговарају правилно и објективно схваћеним етнографско-националним особинама“ (99). Дакле, као што је Аустроугарској монархији била потребна једна лингвополитичка конструкција (најпре под плаштом илиризма, а потом и југословенства у хабзбуршкој верзији), која ће указивати на снажну лингвистичку везу између Срба (макар и само западних) и Хрвата, те тако омогућити да се читава ова балканска област нађе заокружена под аустријским жезлом, тако је Белићу као експоненту нешто другачије концепције југословенства било потребно одржавање мање-више исте такве конструкције, али организоване на други начин, којом би се, након пропасти Аустроугарске, управљало из југословенског политичког центра, свакако београдског (в. 6.5).

6.5. У осталим поглављима књиге Белић ће шире сагледавати историјско, политичко и културно стање међу Србима и Хрватима (мање и Словенцима), почевши од средњег века, те њихову судбину под туђим завојевачима и, посебно, њихову тежњу да се у последњим вековима заједничким снагама на културном и другим пољима покушају међусобно приближити и изборити за своју слободу. Он ће доста простора посветити развоју идеје југословенства у ових народа, посебно, чини се, у Хрвата. На другој страни, он у помирљивом тону представља повремене српско-хрватске сукобе и неслагања, који су настајали из различитих разлога – због продора српског становништва гоњеног Турцима далеко на запад, у некада већински „хрватске“ области, због спремности дела хрватске интелигенције да послужи као аустријско средство у прегањању са Србима, због питања присаједињења појединих области (нпр. Срема, Босне) „Троједници“ и др. За аутора су етничка повезивања Срба и Хрвата настајала у средњовековним миграцијама добра прилика за њихове чвршће везе у будућности, чиме је „утрвен пут да се носиоци тих имена *слију у сазнању потпуног јединства*, потпуне заједнице“ (128, курз. П.Р.). У том светлу, он се јасно супротставља познатом Караџићевом виђењу српско-хрватских језичких (и етничких) односа (*Срби сви и свуда*, 1849), а Караџићево појашњење о овим односима из његових последњих година (*Срби и Хрвати*, 1861) и овде тумачи као његово одустајање од ранијих ставова (134, исп. 4.1). Издвајајући тај моменат српског миграционог продора на запад, кроз који се хрватско име почело ширити и на „штокавицу“, Белић пише: „Тако је 'српски' почело да значи и 'хрватски' [...] Тако се српски назив могао протегнути на све што је српско и хрватско, и обрнуто“ (134). То аутор не види као пут српског националног обезличења у западним областима и по тој основи стварања тамошње будуће (ново)хрватске нације као полуге антисрпства, већ као добар пут за формирање савремене „заједничке националне свести“ (југословенства) код Срба и Хрвата, – која „треба да се огледа и у заједници државној“ (151). Он то правда и стратешким разлозима, јер „образовање заједничке државе од Словенаца, Хрвата и Срба није само резултат њихових тежњи у прошлости, није само израз њиховог национално-етнографског јединства, оличеног у истом језику или врло блиским, сродним дијалектима народним, него је такође и непосредна потреба њихове самоодбране од околних народа“ (160).⁹³ У том смислу Белић подсећа да је „у Троједници од 1840 год. до 1910 број Маџара порастао од 5.050 на 105.948, а број

⁹³ Из Белићевог текста се види да се Бугарска из овог савеза искључује не само због етнографско-лингвистичких (в. 1.5), него и политичких разлога, тј. због њеног антисрпског деловања у ратним збивањима на Балкану.

Немаца од 1840–1900 са 13.226 на 136.121“ (161).⁹⁴ Зато је светски рат који је захватио и Балкан прилика је да се „браћа“ коначно сложе и уједине, те одупру раздорима и завадама које им други намењују. А то уједињење, шаље аутор умирујућу поруку и Европи, не би ишло на штету већине европских држава.

Но, до тог „потпунога јединства Срба и Хрвата“ (164), које Белић заговара, Хрватима и, посебно, Србима предстоје одређене дужности: „Српски народ у Србији, који је по природи самих догађаја морао узети на себе улогу вође ’Југославије’ против Аустро-Угарске и заштитника њена пред целим светом, примио је на се тешке и врло сложене обавезе. Он се мора заложити да од непријатеља отргне све делове напаћене ’Југославије’ [...] Јер Срби, Хрвати и Словенци имаће само тако пуно поверење и пуну љубав према својој ослободитељи, ако се она са истим самопожртвовањем буде борила за сваки део, ако успе да се не ампутира ни најмањи делић народнога тела“ (167, 168).⁹⁵ Не само да Белић овиме из Италије великодушно нуди српске жртве за ослобођење удаљених и туђих етничких простора, већ помало пророчки закључује и да „то Србији и Балканскоме Полуострву побеђена Аустро-Угарска и Немачка никад опростити неће“ (169).⁹⁶ Но, он, чини се, више брине о другим стварима, исказаним његовом надом да се „стварање уједињене Србије,⁹⁷ са Србима, Хрватима и Словенцима, не може [...] схватити ни у ком случају као знак српске хегемоније или српске грандоманије. Јер хегемоније не може бити према своме народу и народу који жели заједничко ослобођење и уједињење“ (169). Из оваквих делова могло би се закључити да аутор, ипак, јасно разликује српски народ од хрватског. Он, међутим, пажљиво, на махове дипломатски али и демагошки, балансира између српских и хрватских националних интереса, припремајући за спровођење једну мање-више унитарну концепцију. За њу је вероватно постојала начелна сагласност у делу интелигенције на обема странама, али се она, очито, међу њима различито и тумачила, сходно њиховим посебним интересима.⁹⁸ Белић, у том смислу, види Београд као центар те нове државе, тј. „општесрпски центар или српскохрватски“ (106). Помињући Скерлићеву анкету о књижевном изговору, спроведену у *Српском књижевном гласнику*, он поново даје предност екавском књижевнојезичком изразу као заједничком идиому будуће политичке заједнице, јер оцењује да се већина (из Босне, Херцеговине, Далмације и др. крајева) определила да пише „у потпуности онако како се пише у Србији, не само зато што је тако најбоље, него зато што је то Србија својим националним радом извојевала било на пољу књижевности, било на пољу народног ослобођења“ (108).

⁹⁴ Ово је, свакако, одраз ставова Југословенског одбора (исп. фус. 77) о нараслој опасности међу јужнословенским становништвом под Аустроугарском од германизације и мађаризације (исп. Шемякин 1997: 360).

⁹⁵ Познато је, тако, и да је званична пројугословенска политика у Срба тога времена међу својим условима за прихватање одлука Лондонског уговора (в. 1.6) од савезника захтевала прикључење Хрватске с Ријеком Краљевини Србији (Косик 1997: 337–338). Већинско ријечко становништво је пред рат било италијанско.

⁹⁶ То се потврдило већ у наступајућем периоду, у време слабљења и рушења Југославије, а рецидивни те европске политике јасно су препознатљиви и данас.

⁹⁷ Овај термин аутор употребљава више пута. То је можда стидљиви покушај да се у овом склопу представи и потреба за целовитим решењем српског националног питања (или бар остави утисак о таквој потреби), што као тема ненаметљиво провејава у књизи.

⁹⁸ Наравно, једнообразност приступа није се могла очекивати ни на самој српској, одн. хрватској страни, о чему, када је о стању у Срба реч, говори и епизода везана за Стојановићево и Белићево путовање у Русију и разговор с тамошњим министром иностраних послова С. Сазоновом (исп. Радић 2021: 545).

7. Поглед на ратне године, окупацију Србије и крај рата

7.1. Сарајевски атентат показао се као успешан повод и добра прилика за већ припреману аустроугарску агресију на Краљевину Србију, али се ова агресија, којом је Србија требало да нестане с политичке мапе Балкана, укључивањем других држава у сукоб, врло брзо извргла у рат неслућених и невиђених светских размера – Први светски рат. После почетних сјајних војничких успеха (Цер, Колубара и др.), српска се војска није успела одупрети појачаним нападима аустроугарске армаде и њених савезника (Немачка, Бугарска), након чега се са својим државним врхом и делом народа одлучила повући преко Црне Горе и Албаније према северној Грчкој. Србија је тако с краја 1915. године била препуштена окупаторима денационализаторских али и геноцидних намера,⁹⁹ које, иначе, нису биле испољаване на другим окупираним подручјима. Посебно неповољна околност по Србијанце била је чињеница да су у аустроугарској војсци „Хрвати представљали преко половину састава и неретко заузимали командне положаје“ (Јарошевич 2012: 30). Србијин завет на жртву ради ослобођења и српског и других западнојужнословенских народа, који је кроз филологију ширио Белић (в. 6.5), није успео да ублажи антисрпство на хрватској страни. А оно се на војничком плану сада добро читовало не само у високој заступљености Хрвата у аустријским војним редовима приликом напада на Србију, него и у дотад невиђеним њиховим зверствима над српским цивилним становништвом, најпре у Мачви и Подрињу.¹⁰⁰ Има података да се управо у овим војничким редовима налазио и ревносни аустријски каплар, Хрват Ј. Броз, будући комунистички вођа и доживотни председник СФР Југославије, а опште је позната срчана борба хрватског војничког кадра под хабзбуршком заставом и на другим бојиштима, на пример у Галицији против Руса, или на западном фронту против Италијана.

7.2. Окупатор је Србију поделио војним управама на две окупационе зоне: западну, аустроугарску и источну, бугарску, која је додељена Бугарској као аустроугарском сателиту. Поред терора над становништвом и пљачкашког односа према туђим националним добрима, окупациона власт није губила време ни када је о културном плану реч, ако се то може тако назвати. То је, уосталом, најављивано већ аустроугарским ултиматумом достављеним Србији након Сарајевског атентата (в. 1.6). Тако је ћирилица, поред тога што је пред рат била забрањивана у аустроугарским областима у којима су живели Срби (Босна, Херцеговина, Дубровник и др., в. 2.3), сада забрањена и у окупираној Србији и Црној Гори. С обзиром на то да је хрватска страна, као католичка, била ударна песница у овим аустроугарским подухватима, хитно и безусловно натурање латинице и општи прогон ћирилице пропраћени су и „хрватизацијом“ српског језика у Србији, као и потискивањем српског имена у називу језика и другде (Окука 2006: 98, Ковачевић 2016: 288–290, Арсић 2019: 339, исп. Лукач 1998: 79–87). Тако је окупациона управа након забране свих домаћих новина покренула

⁹⁹ Јарошевич (2012: 30) сматра да је „по избијању ратних дејстава, Беч [...] предузео план широког културног уништавања Срба“ (курз. П.Р.), иако бољи познаваоци ових повесних дешавања сведоче о геноциду над Србима (исп. „принцип уништења расе“, Рајс 1918: 74), као примеру „германо-аустро-угарског варварства“ над једним европским народом (Исто: 70, исп. Радић 2005). На различите пропусе у Јарошевичевој иначе корисној и инспиративној књизи указује у предговору већ њен преводилац, Душан-Владислав Пажђерски (5–14), својим критичким опаскама.

¹⁰⁰ Главнокомандујући аустроугарске војске за Балкан био је маршал О. Поћорек, корушки Словенац. Међу аустријском војском је било и мобилисаних Срба, па Љ. Стојановић према сопственим ратним искуствима помиње како су се они „одлично тукли против нас, Србијанаца“, без много вере у могући аустријски пораз (Стојановић 1924: 746). Делове босанскохерцеговачких Срба као грађане одане Монархији представљају и неки страни аутори (в. Екмечић 1999: 209).

своје пропагандне *Beogradske novine* (15. XII 1915), једине дневне новине у окупираној Србији. Новине су штампане латиницом, под уредништвом странаца, тј. немачких и аустроугарских поданика (Немац Вилхелм Ухер, Хрвати Јурај Нестор Оршић и Милан Огризовић), а у њима су се у оквиру културних рубрика као аутори појављивали и поједини српски књижевници.¹⁰¹

Кроз језичку редактуру *Beogradskih novina* наметане су бројне лексеме, изрази и конструкције неуобичајене за српски, посебно србијански (београдски) језички и књижевнојезички миље, тј. облици загребачке варијанте српског језика, попут *tjedan* (‘недеља дана’), *obitelj* (‘породица’), *tvrtka* (‘фирма, предузеће’) (Милкић 2015: 7–8, исп. Младеновић / Милићевић 2011: 543). У овим ће се новинама у лексичкој грађи налазити, тако, и: *skrb, časnik, menaža, na koncu* (изр.), *svatko, osobito, obraniti, posjet, prijavka, historija, barun, bataljun* (1), *kolodvor, stroj, lubanja, utecište, sasma, sretno, odnošaj, fronta, centrum, obalni* (2), *inozemstvo, zadaća, utjecaj, monarkija, reformni, teritorij* (3), *dapače, pučanstvo, opskrba, zračni, ignoriraju se, utvrda, prodavaonica, sol, općinski, plaća, doplatak, Atena* (4), *ništica, razviće, pekarna, mesarna, rumunjski, koncentrirali* (5), *uporaba, uputa, kemički* (прид.), *čistiona, bojadisaona* (6) и др. Као тада и у Хрвата, појачано је присуство етимолошкога правописа (*podpukovnik 1, irakška fronta 2, predpostavilo se 3, otpadke 4, obćina, razpita se 5*, исп. и писање футурских конструкција типа *izvršiti će se 4, biti će pušteni 5*), страна имена се преносе изворним правописом (*Salis-Seewis, Otto Gellinek, Rhön 1, Paris, Hadley, Cottingham 2, Jean Weiss 3, Falmouth 5*), а присутне су и латиничке посебности с хрватскога поднебља (*nagjen, tvrgjava 1, takogjer, dogagjaji, povrijegjeno 2, izmegju, megjutim 3, gragjanstvo, Karagjorgjević 4, sa čugjenjem, uregjivati 5*).¹⁰² Уз доста језичкога шаренила и језичких недоследности, које се свакако крећу од редактора до редактора, није пролазило ни без дијалектизама, углавном западних (исп. *odavle, nijesu 1, omogućilo 4, dućan 5* и др.) (1. I 1916, стр. 1–6, <http://istorijskenovine.unilib.rs...>). Новине су, како се види и из овде наведених примера (нпр. *posjet, povrijegjeno*), излазиле на ијекавици, чиме је вероватно требало да буде и јавно манифестовано лажно уверење да је ијекавица, и не само та језичка одлика, (првенствено) хрватско обележје, али и да долази из цивилизацијски напреднијих крајева. За језик је и овом делу Срба сада наметнут назив „српско-хрватски“ (Милкић 2015: 9, исп. фус. 10), који је у складу с плановима о формирању Велике Хрватске у тријалистичкој Аустроугарској монархији (аустројско-мађарско-хрватског састава) вероватно требало да временом прерасте у „хрватски“. Окупатор се устремио и на промену домаћег наставничког кадра, те школских наставних планова и програма, међу којима, на пример, није било места за предратне уџбенике из српске књижевности, историје и географије (9).¹⁰³

Све ове активности биле су, дакле, у служби поробљавања србијанскога живља, његовог расрбљавања и наметања му туђих културних образаца (исп. 2.3). Један од првих докумената Врховне команде у Бечу, којим се ова питања уређују за окупационе потребе, су *Основни принципи за отварање основних и средњих школа у окупираним областима Србије*, свакако не случајно датиран 27. јануаром (2016), даном Светога Саве. Овде се, на пример, прописује да се виши окупаторски официри имају именовати

¹⁰¹ Међу најпознатијима је био Б. Станковић, који ће касније негодовати због поштравања језичке уређивачке политике листа (<https://slobodnarec.eu/gts-pijana-noc-u-podgorici...>).

¹⁰² У колоквијалном смислу ће, отуда, поједини савремени истраживачи констатовати како је у аустроугарском окупационом делу Србије „уведен [...] хрватски, као службени језик“ (Дедић 2022: 6).

¹⁰³ Поједини окупациони елементи (латинично писмо, расрбљен назив језика и др.), под другачијим друштвенополитичким окриљима, наставиће да истрајавају и у каснијим периодима, посебно у време југословенске комунистичке власти (исп. Новосадски договор, 1954), а њихови трагови нису непрепознатљиви ни данас у српској филологији и култури.

школским директорима, а за учитеље „аустроугарски поданици, првенствено они из Хрватске, Славоније и Босне“, да ће се настава „вршити на *српскохрватском језику*, а у употреби ће бити само *латинско писмо*“, и др. (Дедић 2022: 86, курс. П.Р.). У националном и културном обезличавању Србијанаца окупатор се устремио и на промену назива места, улица и др. У Јагодини је, тако, „све што је подсећало на династију Карађорђевић или на ранију историју било [...] избачено и забрањено. Династија Обреновића је била дозвољена, па је тако једна улица била названа по Александру Обреновићу“ (78, исп. 1.1).

С бугарским окупатором на југоисточном сектору стање није било боље. Бугари су одмах прогласили коначно ослобођење својих „западних крајева“ са градом Нишом у средишту. Окупатор се крајње нељудски односио према српском становништву (физичко уништење домаћег живља, пре свега интелигенције, интернација становништва, пљачка и др.) и његовој културној баштини, посебно према српској православној цркви. Забележено је да је „суровост коју су Бугари показивали у обрачуна са Србима дубоко [...] изненадила и њихове савезнике – аустријске окупаторе“ (Лукач 1998: 80), иако су Срби у овом рату сабрали довољно разлога да верују да су обе стране једна другу јако изненађивале по тој особини. У областима које су припале бугарској окупационој зони спровођен је, дакле, сличан програм као у аустроугарској, само у правцу бугаризације српског становништва и његовог језика (исп. фус. 108). Овде је била забрањена употреба српског језика и писма, српских личних имена, новорођена деца су могла добијати само бугарска имена, а била је забрањена и употреба српске ношње, посебно шајкаче (Милкић 2015: 14–15, исп. Лукач 1998: 79–87). Овакво стање под окупатором изазвало је у народу Топлички устанак (1917).¹⁰⁴

7.3. Први светски рат окончан је 1918. године победом сила Антанте над Централним силама, уз готово пресудну, победничку улогу освежене и ојачане српске војске на балканском ратишту, почев од Солунског фронта. На ширем политичком плану, главни резултати овога рата били су распад два царства, аустроугарског и турског, те слом Немачке. На судбину Србије и српског народа пресудно је утицало стање на спољнополитичкој сцени, у вези с чим је илустративно мишљење да је „*ruski carski režim, koji je davao snažnu podršku velikosrpstvu, pao [...] u martu 1917. godine, a američka vlada, koja je bila naklonjena jugoslovenstvu, ušla je u rat sledećeg meseca*“ (Stavrijanos 2005: 590). То у одређеној мери говори и о димензији изнуђеног, односно наметнутог југословенства Србима, бар у појединим повесним тренуцима (исп. 1.6).¹⁰⁵ На јужнословенским просторима створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (од 1929. Краљевина Југославија), са српском династијом Карађорђевића на челу. Велика народна скупштина српског народа у Црној Гори донела је у т. 2 одлуку „Да се Црна Гора с братском Србијом уједини у једну једину државу под династијом Карађорђевића, те тако уједињене ступе у заједничку Отаџбину нашег троименог народа Срба, Хрвата и Словенаца“ (Бојовић 1918: 496). У условима италијанских даљих територијалних претензија према Далмацији, Хрватски сабор је непосредно пре краја рата (29. X 1918) „doneo резолуцију којом се 'Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s

¹⁰⁴ Различити облици насиља спровођени су и над Србима у Црној Гори, а на удару су и овде биле културне вредности, као српски језик, ћирилично писмо, православна црква, посебно негована немањинска традиција и др. (Лукач 1998: 83–84). То исто се односило и на Србе у Аустроугарским покрајинама за време рата, нпр. у Босни и Херцеговини (84–87).

¹⁰⁵ Иначе, „српство“, макар се оно на Западу крстило као *велико-* (исп. и Stavrijanos 2005: 588) и „југословенство“, чак и као српска идеја, очито су се повремено налазили на прилично супротстављеним позицијама и пре стварања Југославије.

Rijekom proglašuje posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba” (Stavrijanos 2005: 545–546). Првог децембра исте године у Београду су ови јужнословенски представници прогласили Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, што није прошло без политичких и других инцидената.¹⁰⁶ Новонастала држава је призната на мировној конференцији у Версају 1919. године, на којој је констатовано да су Немачка и њени савезници одговорни за рат (519). Поред тога што је била материјално опустошена, посебно у појединим областима, Краљевина Србија је, према појединим изворима, изгубила скоро трећину (28%) свога становништва, а од тога више од половине (56%) мушкога, при чему је тај проценат много већи у делу државе који не укључује македонску или косовскометохијску област (исп. Екмечић 2011: 373). У односу на број становника, Србијини губици у људству су, на пример, „bili dva i po puta veći nego francuski, a tri puta veći nego britanski“ (Stavrijanos 2005: 604). Сматра се да је Србија у овом рату изгубила око 70% свог националног богатства, а ратна штета процењивала се сумом од 7 до 10 милијарди златних франака (Дедић 2022: 31, 105).

Хрвати и Словенци су, дакле, по аутоматизму прешли у табор победника, па је чак и тадашња хрватска штампа, анализирајући однос Хрвата према Србима, закључила како су у овом рату *Хрватима били потребни Срби, а не Србима Хрвати*. То ће бити потврђено и чињеницом да је управо у југословенским оквирима завршен процес национално-политичке консолидације Хрвата (Шемякин 1997: 378, исп. 1.4),¹⁰⁷ у чему је улога српске филологије била огромна. Све ово, међутим, неће ублажити нетрпељивост Хрвата према Србима, јасно исказивану и током рата,¹⁰⁸ као ни разлику у гледиштима Срба и Хрвата на природу уједињења (нпр. питање српског или хрватског политичког вођства, унитарног или федеративног уређења, уједињења као трајног или привременог решења) (364, 366). Поједини интелектуалци (укључујући и А. Рајса), као уосталом и сам србијански војни врх, упозоравали су Н. Пашића на необичност државотворног повезивања с Хрватима као пораженом страном у рату (исп. фус. 118), која ће, како се и показало, Краљевину СХС (Југославију) искористити као тек успутну станицу за стварање своје националне државе, у којој за Србе свакако неће бити места.

7.4. У оквиру широког српског народног учешћа,¹⁰⁹ у рату се нашао и знатан број интелектуалаца. Само међу књижевницима и филолозима, на пример, били су Б. Нушић, Р. Петровић, В. Петровић, М. Бојић, В. Петковић Дис, С. Стефановић, Д. Васић, Д. Васиљев, И. Ћипико, С. Винавер, С. Пандуровић, Т. Манојловић, Р. Петровић, С. Јаковљевић; М. Иванић, Љ. Стојановић, М. Павловић, М. Московљевић и др., а неки су у њему и настрадали (М. Бојић, В. Петковић Дис). Од самих почетака до

¹⁰⁶ Поједини историчари указују, нпр., на мало запажену чињеницу „da je vođa Hrvatske seljačke stranke Stjepan Radić odbio da prizna prenošenje vlasti na princa Aleksandra, zahtevajući umesto toga nezavisnu hrvatsku seljačku republiku“ (Stavrijanos 2005: 591). У мањем обиму су на хрватској страни забележене и оружане побуне између супротстављених струја (тзв. Децембарске жртве). Незадовољство и отпор, макар и другачије природе, очитовали су се и у деловима Црне Горе (тзв. Божићна побуна).

¹⁰⁷ На то су, уосталом, указивали и хрватски политичари, као С. Радић (Крстић 2019: 514).

¹⁰⁸ Једна од кључних чињеница која ће и надаље пресудно одлучивати о судбини овога простора је она која ће, најалост, тек у новије време стидљиво изронити на светлост дана: „Ипак, у свему овоме најтежу бол у срцима нормалних људи изазива сазнање да су највећи део ових и ратних, а посебно геноцидних злочина над Србима чинили сродни народи, па често и најближа браћа – Јужни Словени, на пример, у источним деловима Србије Бугари, у западним њеним деловима, као и у јужнословенским земљама Аустроугарске, углавном муслимани и Хрвати“ (Лукач 1998: 86).

¹⁰⁹ Велики број србијанских ратника учествовао је претходно у Балканским ратовима.

данашњих дана тема Првог светског рата постала је неизбежна у делима низа српских књижевника, песника и прозаиста, као М. Бојића (*Плава гробница*, 1917), В. Петковића Диса (*Међу својима*), А. Шантића (*Кајмакчалан*, 1920) (песме); С. Јаковљевића (*Српска трилогија*, 1937), Р. Петровића (*Дан шести*, 1961), Д. Поповића (*Књига о Милутину*, 1985), А. Гаталице (*Велики рат*, 2012) (романи), и др. Међу учесницима рата на српској страни је било и странаца, пријатеља српског народа, какав је био швајцарски криминолог Арчибалд Рајс (1875–1929), или немачки славист и етнолог Герхард Геземан (1888–1948), који су са српском војском прешли Албанију. Овде се нашла и Иркиња Флора Сандес (1876–1956), једина британска жена-ратник која је учествовала у Првом светском рату, и то као официр србијанске војске.

8. Епилог

8.1. Иако је у Караџићево и Даничићево време и међу Србима и у свету важило да је у односу на познатост хрватског имена – „самъ [...] народъ Хрватскій врло непознатъ“ (Даничић 1857: 301), што се свакако односило и на „хрватски језик“ (в. 1.4–1.5), потоња времена ће све више наметати другачије схватање о хрватској нацији, чак и међу Србима, или можда и најпре међу њима. После Караџића Срби ће на овом плану чинити све више уступака у прилог јачању хрватства, у исто време запостављајући национални рад на чувању сопствене културне баштине. Тиме је по логици ствари остављано по страни и основно питање о распрострањености „многочисленог србског народа“ (Д. Обрадовић) и његовог језика на западу Балкана, исказаног кроз екавски, ијекавски и икавски изговор. У позадини таквога приступа била је убеђеност водећег дела српске елите у природни развој српско-хрватскога повезивања пред заједничким и готово традиционалним непријатељима, пре свега Аустроугарском. Показаће се, међутим, да се део српских интелектуалаца погрешно понео када је својевремено са симпатијама гледао како Хрвати оно што је српско подводе (и) под хрватско (исп. фус. 20)¹¹⁰ и када се одлагао рад на националним пословима због „некакве слоге са Хрватима“ (Богићевић 1908: 7). Паралелно је, с тим у вези, део ових Срба био склон и да се узда у некадашњу славу и бројност свога народа, верујући да ће Хрвати, кад су већ прихватили српски језик за свој књижевни,¹¹¹ прихватити и српско име за своје. Тиме је потцењена снага верског чиниоца на терену (на коју је указивао и В. Јагић), а пре свега моћ и амбиције милитантне римокатоличке цркве, као главног пропагатора и заштитника хрватства на западном Балкану, што је већ у ранијим периодима за последицу имало снажне процесе превођења тамошњег српског становништва у Хрвате (тј. Новохрвате).¹¹² Ту се у неком међупростору увукла и идеја југословенског заједништва (као својеврстан наставак тзв. илирскога покрета), на чијем ће се пропагирању радити и у народним масама, иако је и она у позадини већ поодавно имала различите идеологе и њихове различите приступе и међу Србима и међу Хрватима. Међу овим последњима не и без снажног аустријско-ватиканскога удела (исп. 1.6, фус. 114).

Југословенска идеологија је део српске елите, иначе добрано загледан у Запад и тзв. европске вредности (исп. Скерлићево: „Запад је закон живота“), чини се, истински

¹¹⁰ О једном таквом примеру у вези са Ј. Скерлићем в. 8.3. Један број српских интелектуалаца је тиме, вероватно, само успешно следио „самоубилачку српску толерантност“ (О. Луковић Пјановић).

¹¹¹ И В. Јагић је, нарочито са све доследнијим хрватским прихватањем српског књижевног језика, на размеђу XIX и XX ст. устврдио да „Hrvati i Srbi sada imaju *jedan jedinstveni* književni jezik“ (Јагић 1900: 286, курс. П.Р.).

¹¹² Захваљујући тако широко стеченој вишевековној пракси, Хрвати ће касније постати ментором сличних антисрпских покрета на другим западнојужнословенским просторима, све до данас.

понела, укоренивши се у многим друштвеним сферама (политика, просвета, језик, књижевност, етнологија, култура и др.), но у исто време, како ће се показати, често компромитујући рад низа српских научних делатника, па и саме струке у којој су деловали. Стога је крајем XIX и почетком XX столећа од стране српских интелектуалаца (Ђ. Даничић, Ст. Новаковић, Ј. Живановић, Ј. Скерлић, П. Поповић, А. Белић и др.), код неких брже код неких спорије, напуштан Караџићев национално-филолошки програм о разликовању Срба и Хрвата, односно српског („штокавица“) и хрватског језика („чакавица“). Уместо тога је све више прихватано умрежење српског језика у заједнички, тзв. српско(-)хрватски (хрватско(-)српски), тј. хрватски и(ли) српски (српски и(ли) хрватски) језик (па и југословенски и др.), – а по тој логици и српског народа у Србо-Хрвате (или Југословене). Тако је у званичној српској филологији готово уклоњено питање српско-хрватског језичког (те безмало и националног) разграничења, што се, на пример, оштро разликовало од њеног приступа источним областима, тј. бугарском суседству, где ће на размеђу векова стидљиво почети да израђа и македонско национално питање. На формирање оваквих ставова о српско-хрватским националним и језичким односима утицала је добрим делом и европска филолошка и нарочито политичка мисао тога времена, рачунајући најзад и ауторитет хрватског филолога В. Јагића, дугогодишњег професора славистике на бечком универзитету.¹¹³ Наравно, у оваквим проматрањима не треба сметнути с ума ни Јагићеву лојалност аустријској политици, што је, уосталом, одликовало већину тадашњих аустријских филолога Словена, па унеколико и самога Караџића. Међутим, то прихватање парадигме заједничкога „српскохрватског језика“ (рачунајући ту и термин „штокавско наречје“ одн. „штокавски дијалекат“, „штокавски језик“ као замену за „српски језик“) од стране српских научника даће слободна крила новохрватској експанзионистичкој идеологији, подупртој широким процесима католичења, односно хрватизације српског становништва не само Славоније и Далмације (укључујући Дубровник), већ и делова Босне, Херцеговине и свих других католичких (/ покатоличених) енклава које је чим пре требало подвести под хрватско име и везати их за Загреб, заправо Беч и Ватикан.

У том светлу треба посматрати и резултате неуспеле анкете Ј. Скерлића (1914) о српско-хрватском књижевнојезичком јединству. Приступи Хрвата Анкети, која је предлагала снажније (најпре екавско-латиничко) уједињење на јужнословенском књижевном западу, кретали су се у широком распону од ставова да би се на пољу језичког уједначавања лакше могао постићи успех око свеопштег прихватања латинице до контрапредлога за србијанско напуштање екавице као доброј основи за будуће југословенско јединство (исп. 5.3). Резултати Анкете су, заправо, показали тежњу једног броја хрватских учесника да се поводом овог филолошког питања под капом југословенства поведе великохрватска противакција. А тога, поред осталих српских простора, неће бити поштеђена ни сама Србија, ни тада ни касније, што ће се јасно очитовати већ деловањем аустријске окупационе власти у Србији у време Првог светског рата, са снажним хрватским акционим језгром. Тај ће период бити обележен снажном денационализацијом Срба и тврдим ударом на српску културу, укључујући сам српски језик и његов назив, српско ћирилично писмо и др. (в. 7.2).

8.2. У развоју југословенске политичке концепције на размеђу векова посебну улогу имали су српски филолози. Делатност србијанског филолога А. Белића, Јагићевог

¹¹³ За његов рад су, додуше, већ тада констатоване „научне 'metamorfoze' diktirane ličnim interesom“ (Ј. Пасарић, према Kraljačić 1987: 239), а на сличне Јагићеве особине, условљене његовим политичким ангажманом, посредно се на појединим местима осврће и Љ. Стојановић (исп. нпр. Стојановић 1897: 395).

сарадника и великог поклоника његовог дела, требало је да *српско* и *хрватско*, без посебног освртања на питање њиховог етничког и језичког идентитета у времену и простору, представи као јединствено, међусобно готово синонимно, најочитије исказано управо на језичком плану. Јер, неопходност јединственог и свеукупног (интегративног) југословенског политичког приступа могла се, сматрало се, најбоље доказати заједничким и јединственим језиком. И то не само већ заједничким књижевним језиком, него ако је могуће и народним, због чега се прибегло познатој пракси да се територија на којој се говори *један књижевни језик* по аутоматизму подведе и под *један народни језик*. Отуда је према једном „српскохрватском“ књижевном језику аналошки изведен и проглашен и један „српскохрватски“ народни језик, макар га делила три прилично супротстављена језика, тзв. наречја – „штокавско“, „чакавско“ и „кајкавско“. Иако се то књижевнојезичко јединство пре свега односило на Србе и Хрвате, преко ових последњих, међу којима је било и „кајкаваца“ (исп. „погранични кајкавци“, Белић 1901: 38, в. 4.1), овај се лингвополитички конструкт сада могао пружити и према Словенцима као правим, тј. изворним „кајкавцима“ (исп. *Диалектологическая карта сербскога языка*, Санктпетербург, 1906). Тако се покушало да се из политичких потреба заправо три лингвистичка језика (српски, хрватски и словеначки) уједине не само у један књижевни, већ и у један народни („српско-хрватско-словеначки“) језик, – с идејом конструисања и јединствене нације на овом простору. Уосталом, то ће програмски потцртати и један политички документ, *Крфска декларација* (1917), указујући на југословенску перспективу „троименог народа“, једног по крви, као и „по језику говорном и писаном“ (в. 1.6).

Но, то се, ипак, није могло до краја успешно спровести с обзиром на тврдокорност појединих друштвенополитичких,¹¹⁴ али и лингвистичких чињеница. Јер, и Белић ће, бавећи се српско-хрватским односима, ипак, признавати једну непобитну језичко-националну асиметрију: да се на „чакавицу“ и „кајкавицу“ српско име није протезало. Насупрот томе, хрватски се назив (шта год он значио), дуго укотвљен у „чакавици“ (исп. фус. 25), у међувремену везао за део „кајкавице“ (Загреб – Вараждин – Крижевци), а тек касније (и све агресивније) пружио и на несумњиво српски језички простор, тј. знатне делове „штокавице“ (в. фус. 19, 22). Тако, док је Карацић, углавном у складу с научном парадигмом свога времена и из чињенице о непостојању Срба међу „чакавцима“ и „кајкавцима“ доносио несумњив и логичан закључак о српској природи (и српском пореклу) „штокавице“, Белић ће ову неповољност по свој идеолошки приступ покушати да реши другачије. Опирући се тзв. филолошком методу у лингвистици, по којем се критериј националног одређења чврстије везивао за филолошку, тј. језичку препознатљивост (исп. 6.3), те приклањајући се лабавом критерију савременог језичког осећања (уз уважавање елемената тзв. народне лингвистике), он ће постати заговорник конструкције о српско-хрватској („српскохрватској“) језичкој недељивости, тј. о *српско-хрватском језичком*, – *на отуда и националном јединству*. Но, управо је овиме аутор на посебан начин, кроз

¹¹⁴ Интереси Ватикана, чији је циљ био и остао снажење католичкога корпуса на Балкану, неретко су се пробијали и до самога југословенског политичког врха. О снажном уделу Папске столице у политичким процесима стварања југословенске државе говори чињеница да је хрватски политичар А. Трумбић на путу за Крф, где је у својству председника Југословенског одбора потписати *Крфску декларацију*, посетио Ватикан. (Трумбић ће потом у новој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, бити министар иностраних послова.) У сваком случају, религиозна нетрпељивост ће на овим просторима још снажније наставити да живи, наизглед парадоксално, управо по политичким програмима који су долазили са Запада (исп. 1.6). То је, између осталог, имало за циљ да се српски народ као претежно православни настави спречавати у стварању стабилне државе на Балкану.

србо-хрватство, покушао спровести филолошки метод, што је, свакако, учинио у циљу прилагођавања свог учења идеји формирања будуће заједничке државе, тј. југословенској политичкој идеји. Међутим, та Белићева игра на карту својеврсне политичке коректности према Хрватима (данас би се то можда могло назвати и позитивном дискриминацијом), које је требало придобити за заједничку државу, кад већ Срби и Хрвати („Србо-Хрвати“) имају заједнички књижевни језик, постаће по србистику додатна неповољност, па и погубна прекретница с последицама које ће се надаље провлачити до данашњих дана. Она ће, на једној страни, у србистици фактички коначно замутити разлику између српског („штокавица“) и хрватског народног језика („чакавица“) (исп. фус. 7, 25), називајући их тек дијалектима једног, „српскохрватског“ (над)језика, али ће, на другој, у исто време подржавати снажну територијалну деобу, ако може и што јасније национално обележену, унутар саме „штокавице“, тј. српског језика. Ово утолико пре што је ватиканским деловањем последњих векова на плану католизације (→ хрватизације) српскога, тј. српскиговорећега живља међу њиме по националном опредељењу бивало све више Хрвата (тј. Новохрвата). Тиме ће Хрватима заправо бити омогућена (илирским покретом већ зацртана) политичка предност у територијалном ширењу „хрватског језика“ – тачније, назива „хрватски језик“ – према истоку, према Далмацији, Славонији, Босни, Херцеговини. А ове ће области и тада и касније насељавати српски народ, односно говорници српскога језика.

На другој страни, Белић ће, вероватно такође из обзира према западним суседима, у исто време бити спреман да на примеру „кајкавице“ у Хрвата уважи разлику између *лингвистичког* и *политичког* језика (хрватска „кајкавица“ као лингвистички словеначки, али политички хрватски језик, в. фус. 87), и ослони се, тако, поново на себи омражен филолошки метод. Примену истих оваквих поступака на „штокавицу“ аутор је избегао, јер би га то неминовно вратило Караџићевој (тј. Миклошич-Караџићевој) парадигми о „штокавици“ као *српском језику*, што никако не би било у интересу хрватског националног програма, па ни будућега заједничког живота. Прихватање од стране српских филолога лингвополитичкога конструкта по којем у лингвистичком смислу (за разлику од „чакавице“ и „кајкавице“) „штокавица“ припада подједнако Хрватима као и Србима, тј. хрватска је колико и српска (дакле је „српско-хрватска“, а не српска), додатно ће оснажити експанзионистичку националну идеологију у Хрвата. Отуда је разумљиво што ће ојачана хрватска страна на плану низа лингвистичких питања ићи даље у својим захтевима, па и пут језичких размеђавања на терену и различитих кривотворења, према којима је Белић углавном био трпељив. И поред толикога свог лингвистичко-ујединитељског србокroatисања и југословенисања, он је прихватио и Јагићеву поделу „српско-хрватске штокавице“ на источну и западну,¹¹⁵ обелодањену, вероватно не случајно, у години аустријске анексије Босне и Херцеговине (Јагић 1908: 294). Овим лингвистичким потезом, који је изгледа добро пратио давно пројектоване политичке границе на Балкану, требало је заправо и језички преполовити српски етнички простор, за чији је западни део Јагић био склон, ако се већ не може подвести само под „хрватски“, подвести га под друге територијално-лингвистичке називе, на пример „босански језик“ (в. 2.3).

¹¹⁵ По свему судећи, такву поделу су наметали пре свега хрватски политички интереси. Међу дистинктивним одликама те западне „штокавице“ убрајан је, нпр., и тзв. метатонијски неоакут („чакавски“ / „посавски“ акут), који се, по Белићу, у источној (и јужној) „штокавици“ изгубио већ око VII и VIII столећа. Белић је, међутим, и у то време и доцније имао више прилика да ову акценатску појаву препозна и омеђи и на истоку, у источним српским говорима (нпр. у Крушевачкој Жупи), и са својим сарадницима ову научну парадигму поправи, што он никада није учинио, остајући веран Јагићевом приступу и својим раним теоријским поставкама (исп. Радић 2010).

Овакав хрватски приступ имаће, наравно, одраза и на питања везана за заједнички књижевни језик, чију ће једнакост хрватска страна све мање бити спремна да прихвата и негује, инсистирајући на својим језичким посебностима, често вештачке природе: „Срби, уљуљкани тиме што имају своју државу, пуштаће књижевни језик да се развија спонтано, а Хрвати, са чулом изоштраним у аустроугарској политичкој клацкалицы народâ, стално ће подешавати свој књижевни језик потребама које проистичу из односа према околном свету, *пре свега према самим Србима*“ (Ивић 1971: 185, курз. П.Р.). Тако ће се временом као један од одговора Хрвата на феномен њиховог преузимања српскога за свој књижевни језик изнети тек замењена теза: да су, заправо, Срби преотели Хрватима језик (исп. Костић 1964: 69–71, в. фус. 118). Па и много касније, солидарисући се с Хрватима у бурним југословенским политичким временима крајем XX столећа, немачки ће социоллингвист Л. Аубургер у старчевићевском духу „подсетити“ како је варварски српски народ Хрватима у XIX столећу отео и језик (према Окука 2006: 291). А тај ће се већ хрватски пелцер ширити и код других, новостворених нација на српском етничком и језичком простору (исп. фус. 112).

8.3. Српска друштвена наука из предратног и ратног периода, пре свега филологија и лингвистика, ставила се је, дакле, у службу остваривања политичког јединства с другим јужнословенским народима на западу, наравно, и с тамошњим Србима. У том смислу, српска филологија се тада на међународној сцени, што својом што туђом вољом, нашла у занимљивој позицији: страним филолошким центрима је, на пример, тада углавном одговарало српско пренебрегавање етничких и језичких граница између Срба и Хрвата, најбоље исказано Белићевим учењем, али је Белић у исто време био критикован од стране тих истих центара због начина утврђивања српских граница на истоку, према Бугарима. У сваком случају, српски политички интерес снажно усмеравао према јужнословенском западу имао је своју цену, а њу је морала платити и српска наука.¹¹⁶ Вођени југословенском политичком идеологијом, српски интелектуалци су, тако, гурали у запећак српско национално и језичко питање. На помолу је међу Србима било једно друго „заточништво“ – југословенство, а под њим се, у ствари, кад је о делу српске интелигенције реч, може по аутоматизму подразумевати прохрватство, па на махове с њим и чврсто скопчано антисрпство. Почетак тог југословенствовања је међу Србима обележен отвореним попуштањем и додворавањем хрватској страни, а повремено пред српским јавним мњењем и неуверљивом одбраном хрватске антисрпске политике. То ће, заједно с потоњим постхумним уписивањем небројених српских цивилних и војних жртава у Југословене, не само губити меру националног достојанства, већ на махове и отужно деловати.

Можда би школски пример оваквога стања могао бити један чланак Ј. Скерлића, у којем се аутор труди да нађе оправдање за бројне антисрпске (и антијугословенске) иступе А. Старчевића, који је у свом панхрватизму Србе (по њему: „нечисту пасмину“,¹¹⁷ „балканску фукару“ и „сталеж робова“, које је предводила, наводно, хрватска династија Немањића, кнез Лазар „похерваћеник“, или Хрвати „Милош Кобилић“, „Арсеније III Црнојевић“ и др.) – видео као народ без икаквих вредности, а

¹¹⁶ Ако је веровати усменим подацима, Белић се својевремено свом асистенту пожалио на мешање политике као „ђавоље ствари“ у језичка питања. Ипак, тих тематских целина, у којима је аутор наступао управо из обзира према политици, у његовом раду има више (Радић 2012: 192–193).

¹¹⁷ Свакако из мржње према Србима (в. фус. 14), Старчевић у својим лаичким етимологисањима доводи корен *Срб-* у везу са сврабом, одн. губавошћу (*Ime Serb*, 1868). Погрдно тумачење овога корена јављало се и код појединих европских аутора (исп. нпр. у Екмечић 1999: 102).

српски језик као „једну вараличку измишљотину“ (Скерлић 1912: 115).¹¹⁸ Ипак, за Скерлића Старчевић „има све карактеристичне особине наше расе у примитивном стању“ (120), те, „ма колико то парадоксално звучало, ипак се може рећи да је Анте Старчевић био много ближи Србима но што би се дало судити по његовим антисрпским памфлетима“ (123). По моделу у будуће све коришћенијег принципа лажне симетрије и вештачке поделе заслуга и одговорности међу Србима и Хрватима, Скерлић се овде труди да нађе Старчевићеве пандане у Срба, па их проналази у лику В. Пелагића и Св. Милетића (исп. 2.1). Он указује на Старчевићев идеал који је, наводно, сличан српскоме – „једна земља ’од Триглава до Тимока’“ (123), као и на то да је аутор „јасно [...] видео велику националну вредност Србије: ’У Србији, пише он, станује најплеменитији дел хрватског народа’“ (124)! Скерлић се труди да у Старчевићевом раду препозна тежњу Хрвата за националним јединством са Србима, или да је бар тако Србима представи: Старчевић „у ствари није одрицао Србе но их је обухватио у хрватском имену; као и други, и он је за народно јединство, *само је хтео да то буде под једним именом хрватским*“ (125, курз. П.Р.)! Дакле, „Велика Хрватска Анте Старчевића у ствари је исто што и Велика Србија. Разлика је формална, само у имену“ (125), – закључује Скерлић у Пуцићевом духу (исп. 2.1).

Има нечега од оваквога опсенарства и ђозбојацилука и у Белићевим реченицама о Старчевићу, насталим пар година касније. И поред критике Старчевићевог „опасног доктринарства“, којим се под хрватством подразумева „целокупни садржај српскохрватскога племена“, што штети југословенској идеји (Белић 1915: 152), и Белић не пропушта да део кривице за популарност Старчевићевих идеја и праваштва међу Хрватима свали на Србијанце и отопљење србијанско-аустројских политичких односа после 1878. године, у време Милана Обреновића (158). Али сама Старчевићева политичка идеја, пише даље аутор, „то је опет ’Јужнословенство’ само под словеначко-хрватском заставом, а не, као што се раније хтело и мислило, под српском, или ’београдском’“ (159)!

8.4. Скерлићев и Белићев покушај приближавања две стране поистовећењем Старчевића са српским интелектуалцима тога времена био је прилично натегнут, па и неуспешан, а уосталом и сам је јаз између делова српске и хрватске елите већ био (па и остао) по много чему непремостив. Он је понегде пластично исказан и у српској књижевној традицији, не без ослонаца на тада владајуће унакрсне погледе на ове народе и њихове међусобне односе. Одразе тога налазимо, на пример, у приповеци С. М. Љубише, *Док се вукови кољу, чобани мирују*, с краја XIX столећа, кроз епизоду спорења два морнара, Хрвата и Србина. Наиме, морнар „с ону страну Неретве“ у разговору са српским колегом негује тај пучки романтичарски и старчевићевски приступ о непостојању Срба ни у Србији (јер и тамо су „овејани Хрвати, који су се лавски хрвали“ с Турцима), а српско је име („хркачи“), по њему, измишљотина православних калуђера и односило се на покорено становништво под Турцима. Он, притом, по угледу на Старчевића, погрдно тумачи корен *Срб-*, везујући га за глагол *сврбети* (исп.

¹¹⁸ Дobar део хрватске политичке литературе с размеђа векова, рачунајући и Штросмајеров лист *Обзор*, био је заражен старчевићевским приступом Србима, који су, тако, синоним ропства и византизма, дивљаштва и варварства, који су постали православнима да би се разликовали од Хрвата, који су криви за турско освајање Балкана, у којих је Д. Обрадовић „само применио хрватски језик у српској књижевности“ итд. (Миловановић 1903: 501). Миловановић ће ове изливе мржње назвати „друштвеном психопатологијом“ Хрвата (499, 500), и управо ће с том и таквом хрватском прђијом Срби ући у заједничку државу с њима. Психолошку димензију тог хрватског проблема потцртаваће касније и други српски аутори, П. Ивић (2014 /1991/: 425), М. Екмечић (2011: 450, 476), Д. Петровић (2018: 157–158) и др.

фус. 117).¹¹⁹ Заступљеност хрватског народа овај морнар види на широком простору између Саве и Шаре, те Дунава и Јадранског мора (Митров Љубиша 1964: 422–423). Српски му, пак, морнар одговара да Хрвата нема „осим неки остаци по далматинскијем отоцима, гдје су се збили од турскога страха и навале као риба у врши“ (423). Он каже и да су Хрвати мењали разна имена и под њима се представљали, „а не могу бити него Срби или Крањци [Словенци]!“ (423, исп. 1.4). Љубиша, можда и у духу наступајућег југословенства, покушава да, ипак, „примири“ обе стране и подједнако их осуди, иако завршна и посве реалистичка порука српског морнара као да врхуни над атмосфером ове епизоде и помало пророчки одјекује до данашњих нам дана: „Да панемо (Боже сачувај!) под шаке овој полубраћи, јаче би нас стезали него ли они твој кмет кокоте [петлове]“ (426). Нешто слично ће поручити почетком XX столећа српски политичар и публициста А. Прибићевић Србима из Хрватске: „Срби од Хрвата могу очекивати само зло. Кад би Хрватима успело да добију своју државу у оквиру Аустроугарске, они би се бацили на истребљење свега што је српско“ (Крестић 2019: 506).¹²⁰ На слично поимање разлике између српског и хрватског етничког простора указао је и С. Матавуљ својим романом *Бакоња фра Брне* (1892), јасно издвајајући Хрвате – „Бодуле“ (острвљане, тј. „чакавце“), који се не броје у „наше људе“ (Матавуљ 1978: 175), од осталог далматинског становништва, које, иако вером подељено и на махове супротстављено, живи једним духом уз осећај дубоког (старог) етничког јединства са Србима. Иако се *српско* номинално овде обично везује за православно, православни Срби („ркаћи“) веру не виде као брану према осталом истојезичном становништву, па фра Брну, који је у бацању камена надмашио православца Стојана, православци кличу, а један га кнез српски поносно назва и „правим Србом“ (193).¹²¹

Дакле, овакво виђење српско-хрватских етничких односа ће и међу српским књижевничким светом макар до краја XIX столећа колико-толико бити на линији карацићевског утврђивања српског етничког простора („штокавског“), по много чему различитог од хрватског („чакавског“). На тој ће линији, која ће дубоко засећи у следећи век, бити и поједини национално јасно опредељени српски научници и публицисти (С. Милетић, М. Решетар, Љ. Стојановић и др.), иако ће се неки од њих под политичким теретом надолазећих времена удаљити од оваквих стручних и научних тема, или у страху од политичке одмазде своје радове објављивати под псеудонимима.¹²² Наступало је, дакле, по Србе туробно и неизвесно време југословенства, а српски југоилузионисти, које су смутне политичке воде избациле на површину и чије је време тек долазило, биће глуви за савете и опомене прошлости (исп. фус. 114, 117–120).

¹¹⁹ Читав арсенал погрдних речи и израза могао би се сакупити из оновремених србомрзитељских говора и текстова међу Хрватима, укључујући и њихове високе грађанске и клерикалне кругове. Поред неких већ поменутих, додајмо и *србеж*, *крпеж* (341), *расколници*, *шизматници*, *крмељивци* (346), *перфидни*, *перверзни* (519), *религиозни фанатици* (424), *крпуше*, *сподобе* (532), *најгора пљева* (345) итд. (Крестић 2019). Било је важно и да овакви термини указују на источњачки етнички, одн. социјални („ненационални“) елемент, исп. *турски Цигани* (341), *влашка раја*, *цинцарска раја*, *рајина раја* (519) и др. (Исто).

¹²⁰ Но, Срби су овакве савете и поуке добијали и раније. Пратећи сложене и тешке српско-хрватске односе, Ј. Игњатовић је веровао да ће из тога Срби „науку црпити и забележити си да никад ни у чему с великохрватима не иду и да се сложе са сваким који је противан великохрватима, јер њихови пријатељи су српски душмани“ (Крестић 2019: 343 /1881/).

¹²¹ Пример је добра илустрација запажања Н. Стојановића (1902: 494) да је у Срба „појам Србин идентичан са појмом јунак, где [sic!] поред све демократије влада неко племићко осјећање и понос“. Овде је, очито, реч о лексичко-семантичком прежитку древних времена, на који је наука већ указала.

¹²² За овај је период вредно, нпр., поменути историчара Васа Глушца (1879–1955), који је овде цитирано дело, *Босна и Херцеговина српске су земље по крви и по језику* (Мостар, 1908), објавио под именом Влатко Богићевић.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Арсиф 2019: Ирена Арсиф, *Срби у Дубровнику*, Задужбина Владете Јеротића, Београд.

Белић 1901: А. Белић, *О српском језику*, 36–44, у: Александар Белић, *Историја српског језика – студије, расправе, критике*, Изабрана дела Александра Белића, седми том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999 (репринт).

Белић 1905: А. Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, 9–491, у: Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела Александра Белића, девети том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999 (репринт).

Белић 1906: А. Белић, *Дијалектолошка карта српског језика*, 7–49, у: Александар Белић, *О дијалектима*, Изабрана дела Александра Белића, десети том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2000 (репринт).

Белић 1913: А. Белић, *Срби и Бугари у Балканском савезу и у међусобном рату (са пет карата у тексту)*, Издање књижаре Ц. Б. Цвијановића, Београд.

Белић 1914: Александар Белић, *Јужни изговор или источни*, Српски књижевни гласник, књига XXXII, број 5, Београд, 375–384. <http://scr.digital.nb.rs/document/P-1010-1914-001> (приступљено 12. I 2013).

Белић 1915: Александар Белић, *Србија и јужнословенско питање*, 77–171, у: Александар Белић, *Историја српског језика – студије, расправе, критике*, Изабрана дела Александра Белића, седми том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999 (репринт).

Белић 1916: А. Белић, *О српском књижевном и народном језику*, 172–188, у: Александар Белић, *Историја српског језика – студије, расправе, критике*, Изабрана дела Александра Белића, седми том, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1999 (репринт).

Богићевић 1908: Влатко Богићевић, *Босна и Херцеговина српске су земље по крви и по језику. Историјске податке скупио и написао Влатко Богићевић*, Издање Штампарије „Народа“, Мостар.

Бојовић 1918: Јован Р. Бојовић, *Одлука Велике народне скупштине српског народа у Црној Гори, донијета на сједници од 13. новембра 1918. у Подгорици*, *Sapientia mundi*, Књига III. О националном идентитету Срба (ур. Б. Нешић, С. Петровић), Београд 2016, 495–496 (репринт).

Брборић 2016: Вељко Брборић, *О анкети Јована Скерлића у Српском књижевном гласнику*, Чигоја, Београд.

Веселиновић 1890: М. В. Веселиновић, *Гранични дијалекат међу Србима и Бугарима. Зона њ и ч*, Штампано у штампарији Краљевине Србије, Београд.

Герчевъ 1911: Христо Герчевъ, *Погледъ върху развоја на българската дијалектология. Историко-библиографичен прѣгледъ*, Извѣстия на Семинара по славянска филологија при Университета въ София, књига III, София, 607–674.

Гопчевић 1890: Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија* (прев. М. Касумовић), Парна штампарија Дим. Димитријевића, Београд.

Грујић 1890: Ст. Грујић, *Статистика држава Балканског полуострва. Кнежевина Бугарска – Источна Румелија – Кнежевина Црна Гора – Босна и Херцеговина*, Штампарија Краљевине Србије, Београд.

Грујић 1909: Радослав Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији и његових главних обележја*, Штампарија учитељског деоничар. друштва „Натошевић“, Нови Сад.

Даничић 1857: Ђ. Даничић, *Разлике између езика Србскога и Хрватскогъ*, 301–304, у: Милосављевић 2002 (в.).

Даничић 1864: Ђ. Даничић, *Књижевник*, 305–306, у: Милосављевић 2002 (в.).

Даничић 1874: Ђ. Даничић, *Диоба словенских језика*, 307–310, у: Милосављевић 2002 (в.).

Дедић 2022: Драгослав Дедић, *Јагодина у Првом светском рату* (Предговор и Увод Д. Танић, 5–7; 9–31), Историјски архив „Средње Поморавље“, Јагодина.

Деретић 1983: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд.

Добрашиновић 1995: Голуб Добрашиновић, *Стојан Новаковић – Вуков следбеник*, Стојан Новаковић – Личност и дело, Научни скуп поводом 150-годишњице рођења (1842–1992), Српска академија наука и уметности, Београд, 345–360.

Дурново 1891: Н(иколај) Д(урново), *Државе и народи балканскога полуострва. Њихова прошлост, садашњост и будућност и бугарска неправда*, Издање академског певачког друштва „Обилић“, Београд.

Ђерић 1914²: Вас. Ђерић, *О српском имену по западнијем крајевима нашега народа*, Штампарија „Доситија Обрадовића“, Београд.

Ђорђевић 1929²: Тихомир Р. Ђорђевић, *Македонија*, Издање Удружења Јужно-србијанаца у Београду, Београд.

Екмечић 1994: Милорад Екмечић, *Аустријска политика у Босни*, Даница – српски народни илустровани календар за годину 1995, Вукова задужбина, Београд, 128–134.

Екмечић 1999: Милорад Екмечић, *Огледи из историје*, Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд.

Екмечић 2011⁴: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Euro-Giunti, Београд.

Ердељановић 1930: Јован Ердељановић, *О пореклу Буњеваца*, Српска краљевска академија, Посебна издања, књига LXXIX, Београд.

Живановић 1888: Јован Живановић, *Особине ресавскога или косовопољског дијалекта*, у књизи: О српском језику, Издање српске књижаре и штампарије браће М. Поповића у Новом Саду, 181–203.

Ивић 1971: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Српска књижевна задруга, Београд.

Ивић 1985²: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и што-кавско наречје*, Матица српска, Нови Сад.

Ивић 2014: Павле Ивић, *Полемички и други сродни списи* (прир. Р. Стијовић), Павле Ивић – Целокупна дела, IX/1, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.

Јагић 1867: Ватрослав Јагић, *Uvod u „Historiju književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga“*, 265–276, у: Милосављевић 2002 (в.).

Јагић 1891: Ватрослав Јагић, *Nekoliko napomena povodom rasprave M. Rešetara o čakavštini*, 277–283, у: Милосављевић 2002 (в.).

Јагић 1900: Ватрослав Јагић, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika. Napisao Dr. T. Maretić. Zagreb 1899*, 284–289, у: Милосављевић 2002 (в.).

Јагић 1908: Ватрослав Јагић, *Проспектъ Энциклопедіи славянској филологији*, 290–297, у: Милосављевић 2002 (в.).

Јарошевич 2012: Хенрик Јарошевич, *Прилози историји српскохрватског језика. Југословенски спорови о статусу схј у периоду 1901–1991* (превод с пољског и стручна редакција Душан-Владислав Пажђерски), Алма, Београд.

Јовановић 1929: Јов. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књига друга, Српска књижевна задруга, Београд.

Јовановић 1938: Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кона А.Д., Београд.

Караџић 1849: Вук Стефановић Караџић, *Срби сви и свуда*, 129–146, у: Милосављевић 2002 (в.).

Караџић 1852: Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Нолит, Београд 1975 (репринт).

Карић 1887: В. Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд.

Ковачевић 2003: Милош Ковачевић, *Српски језик и српски језици*, СКЗ – БИГЗ, Београд.

Ковачевић 2016: Милош Ковачевић, *Српски језик и ћирилица у току Првога свјетског рата*, у: Александар Белић српски лингвиста века, 1, Филолошки факултет Универзитета у Београду – Међународни славистички центар, Београд, 287–300.

Косик 1997: В. И. Косик, *Македонија – спорови, соглашения, војни*, у: Чуркина и др., *На путях к Југославији: за и против*, Российская академия наук – Институт славяноведения и балканистики, Индрик, Москва, 318–340.

Костић 1964: Лазо М. Костић, *Крађа српског језика (Културно-историјска студија)*, Добрица књига, Нови Сад 1999 (репринт).

Крестић 2001: Василије Ђ. Крестић, *Бискуп Штросмајер у светлу нових извора*, Прометеј, Нови Сад.

Крестић 2019: Василије Ђ. Крестић, *Грађа о српскохрватским односима и Србима у Хрватској, 1848–1914*, САНУ – Архив Србије, Београд.

Лукач 1998: Душан Лукач, *Три геноцида над Србима у XX веку*, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Београд.

Мариновъ 1890: Д. Мариновъ, *Политически движения и възстания въ Западна България*, Сборникъ народни умотворения, II, София, 61–114.

Матавуљ 1978: Симо Матавуљ, *Бакоња фра Брне*, Просвета – Нолит – Завод за уџбенике, Београд.

Медаковић 1901: Михаило Медаковић, *Конгрес Хрватско-римске цркве у Загребу*, Catena mundi, Књига IV. О националном идентитету Срба (прир. Б. Нешић), Београд 2020, 559–561 (репринт).

Миклошић 1879²: Франц Миклошић, *Српски и хрватски*, 201–202, у: Милосављевић 2002 (в.).

Милкић 2015: Миљан Милкић, *Живот у окупираној Србији 1915–1918*, Одбрана, специјални прилог број 135, 1–16, <https://www.antikvarneknjige.com/elektronskeknjige/assets/uploads/pdf-200.pdf> (приступљено 16. XII 2022).

Миловановић 1903: Милован Ђ. Миловановић, *Догађаји у Загребу*, Catena mundi, Књига IV. О националном идентитету Срба (прир. Б. Нешић), Београд 2020, 497–503 (репринт).

Милосављевић 2002: Петар Милосављевић, *Срби и њихов језик (Хрестоматија) [+ Напомене и коментари (455–524) и Закључна разматрања (527–540)]*, Трешњик, Београд.

Мисирковъ 1898: К. Мисирковъ, *Значението на моравското или ресавското наречие за съвременната и историческата етнография на Балканския полуостровъ*, БѢЛГ. Прѣглед, год. V, кн. I, 121–127.

Мисирков 1903: Крсте П. Мисирков, *За македонските работи*, Јубилејно издание по повод на стогодишнината од раѓањето на авторот, Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Посебни изданија, книга 8, Скопје 1974, XII–177 (репринт).

Мисирков 1905: К. Мисирков, *Вардар*, у: Блаже Ристовски, „Вардар“ – научно-литературно и општествено-политичко списание на К. П. Мисирков, Институт

за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Посебни изданија, книга 4, Скопје 1966, 1–82 (+ „Фототипно издание на списанието ’Вардар’“, 1–32).

Митров Љубиша 1964: Стефан Митров Љубиша, *Пучко краснорјечје*, „Графички завод“, Титоград.

Младеновић / Милићевић 2011: Божица Младеновић, Милић Милићевић, *„Beogradске novine“ – оглед о паралелним друштвима у војно-генералном гувернману Србија 1915-1918*, Историјски часопис, књига LX, Београд, 541–554.

Недић 1900: Љубомир Недић, *Хрваитина у српскоме језику*, у: Љубомир Недић, Целокупна дела, књ. 1 (прир. В. Ћоровић и Б. Недић), Народна просвета, Београд 1929, 293–299 (репринт).

Николић 2021: Ненад Николић, *Проблематика српства и југословенства у књижевној историји Павла Поповића*, у: Крај рата, Срби и стварање Југославије (ур. М. Војводић), Српска академија наука и уметности, Београд, 593–605.

Новаковић 1871: Стојан Новаковић, *Историја српске књижевности. Преглед угађан за школску потребу*, Издање и штампа државне штампарије, Београд.

Новаковић 1888: Стојан Новаковић, *Српска краљевска академија и неговање језика српског*, 317–332, у: Милосављевић 2002 (в.).

Обрадовић 2002: Жарко В. Обрадовић, *Мањине на Балкану*, „Чигоја штампа“, Београд.

Петровић 2018: Драгољуб Петровић, *Српски језички заперци*, Мирослав, Београд.

Петровић / Гудурић 2010: Драгољуб Петровић, Снежана Гудурић, *Фонологија српскога језика*, Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, Београд.

Пипер 2014: Предраг Пипер, *Лингвистичка славистика. Студије и чланци*, Славистичко друштво Србије, Београд.

Попов 1982: Константин Попов, *Научното дело на видни български езиковеди*, Државно издателство „Народна просвета“, Софија.

Поповић 1939: Павле Поповић, *Расправе и чланци*, Српска књижевна задруга, Београд.

Поповић / Рогановић 1911⁴: Ђуро Поповић, Јован Рогановић, *Земљопис Краљевине Црне Горе за ученике трећег разреда основнијех школа*, Кр. Ц. Државна штампарија, Цетиње.

Прокламација 1914... Прокламација престолонаследника Александра, <https://www.rts.rs/page/stories/ci/Velikirat/story/2317/dokumenta/1659687/proklamacija-prestolonaslednika-aleksandra.html> (приступљено 1. XII 2022).

Протић 1909²: Стој. М. Протић, *Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске*, изд. Књижара Геце Кона, Београд.

Пулевски 2003: Ѓорѓија М. Пулевски, *Славјано-македонска општа историја* (прир. Б. Ристовски и Б. Ристовска-Јосифовска), МАНУ, Скопје, XL–1060 (+ прилози).

Радић 2003: Првослав Радић, *Александар Белић и Крсте Мисирков (Скица за заједнички лингвистички портрет)*, Српски језик, 8/1–2, Филолошки факултет, Београд – Филозофски факултет, Никшић, Београд, 377–392.

Радић 2003а: Првослав Радић, *Из историје српског питања у Македонији. Културолошки аспект*, Балканика, XXXII–XXXIII, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Београд, 227–252.

Радић 2005: Првослав Радић, *Арчибалд Рајс о македонском, српском, и неким другим питањима*, Србистички прилози, Зборник у част професора Славка Вукомановића, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Београд, 195–209.

Радић 2010: Првослав Радић, *О траговима старосрпског акута у говорима Косова и Метохије (Путевима једног научног открића у Срба)*, Косово и Метохија у

цивилизацијским токовима (Међународни тематски зборник), Књига 1: Језик и народна традиција, Универзитет у Приштини – Филозофски факултет, Косовска Митровица, 229–242.

Радић 2012: Првослав Радић, *О лингвистици проф. Белића у светлу научнополитичких парадигми*, Књижевност и језик, 3–4, Београд, 181–201.

Радић 2017: Првослав Радић, *О тзв. Великом речнику САНУ и неким другим питањима*, Књижевност и језик, LXIV/1–2, Београд, 25–37.

Радић 2018: Првослав Радић, *Белешке о југоисточним србијанским говорима и још понечему. Социолингвистичко и културолошко гледиште*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, LXI/2, Нови Сад, 69–88.

Радић 2021: Првослав Радић, *Филолошка парадигма Вука Караџића о српском језику и југословенска идеологија. У периоду до стварања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, у: Крај рата, Срби и стварање Југославије (ур. М. Војводић), Српска академија наука и уметности, Београд, 537–552.

Радић 2021a: Првослав Радић, *О српској дијалекатској баштини Косова и Метохије и друштвенополитичким оквирима њеног истраживања. Скица за анализу*, у: Резултати досадашњих и правци будућих истраживања српских народних говора Косова и Метохије (ур. З. Кнежевић), Српска академија наука и уметности, Београд, 181–210.

Радић 2022: Првослав Радић, *Улога српске елите у стварању лингвополитичкога конструкта „српскохрватски језик“. С освртом на Ј. Скерлића и А. Белића као пропагаторе југословенства*, Годишњак за српски језик, XXXIII/20, Ниш, 83–101. <https://scholar.archive.org › casopisi › download>

Радић 2005: Првослав Радић, *Крсте Мисирков и Србите*, Делото на Крсте Мисирков – Зборник од међународниот научен собир по повод стогодишнината од излегувањето на книгата *За македонските работи* одржан во Скопје на 27–29 ноември 2003 година, Том I, Македонска академија на науките и уметностите, Скопје, 331–345.

Рајс 1918: Р. А. Рајс, *Аустро-бугаро-немачке повреди ратних закона и правила*, Краљевина Србија, Крф, IV–98.

Ристић / Ивановић 2017: Стана Ристић и Ненад Ивановић, *О лексикографији Александра Белића – из необјављених рукописа*, у: Александар Белић, српски лингвиста века, књ. 2, Филолошки факултет (ур. Д. Мршевић-Радовић и др.), Београд, 195–260.

Ристовски 1999: Блаже Ристовски, *Историја на македонската нација*, Македонската академија на науките и уметностите, Скопје.

РСАНУ-И: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига I, А–Богољуб*, Српска академија наука, Институт за српскохрватски језик, Београд 1959 (с Уводом А. Белића, VII–XXVI).

Руварац 1895: Димитрије Руварац, *Језичко и етничко разграничење Срба и Хрвата*, 335–356, у: Милосављевић 2002 (в.).

Скерлић 1908: Јован Скерлић, *Откуд Вуку Зидање Скадра – написао др Никола Андрић (Глас Матице хрватске. 1908. Бр. 12.)*, у: Јован Скерлић, Писци и књиге, II (ред. М. Ризвић и М. Бегић), Просвета, Београд 1964, 22–25 (репринт).

Скерлић 1911: Јован Скерлић, *Др Никола Андрић: Бранич језика хрватскога*, у: Јован Скерлић, Писци и књиге, II (ред. М. Ризвић и М. Бегић), Просвета, Београд 1964, 319–324 (репринт).

Скерлић 1911a: Јован Скерлић, *Питања о језику и правопису (Мик: Хрватско-српски књижевни језик. Звоно, 1911, бр. 5 – Д. К.: Није – Него. Речник неправилности у књижевном језику нашем. Београд, 1911)*, у: Јован Скерлић, Писци и књиге, II (ред. М. Ризвић и М. Бегић), Просвета, Београд 1964, 325–327 (репринт).

Скерлић 1912: Јован Скерлић, *Анте Старчевић (Керубин Шегвић: Др Анте Старчевић. Његов живот и његова дјела. Дјела дра Анте Старчевића. Књига I–III)*, у: Јован Скерлић, Писци и књиге, II (ред. М. Ризвић и М. Бегић), Просвета, Београд 1964, 107–129 (репринт).

Скерлић 1913: Јован Скерлић, *Источно или јужно наречје*, у: Јован Скерлић, Писци и књиге, II (ред. М. Ризвић и М. Бегић), Просвета, Београд 1964, 328–358 (репринт).

Скерлић 1914: Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Просвета, Београд 1964 (репринт).

Стојановић 1896: /Љубомир Стојановић/, *Приступна академска беседа Љуб. Стојановића*, 359–377, у: Милосављевић 2002 (в.).

Стојановић 1897: Љуб. Стојановић /*Стојановићев одговор*/, 385–395, у: Милосављевић 2002 (в.).

Стојановић 1902: Никола Стојановић, *Срби и Хрвати*, Catena mundi, Књига IV, О националном идентитету Срба (прир. Б. Нешић), Београд 2020, 492–496 (репринт).

Стојановић 1924: Љуб. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд–Земун.

Стојанчевић 1975: Владимир Стојанчевић, *Вуково интересовање за „Шоплук“ и „Шопове“*, Ковчежић, Прилози и грађа о Доситеју и Вуку, књига тринаеста, Вуков и Доситејев музеј, Београд, 15–20.

Стойков 1962: Стойко Стойков, *Българска диалектология*, Държавно издателство „Наука и изкуство“, София.

Хека 2017: Ласло Л. Хека, *Гроф Карло Кун Хедервари (Karlo Khuen-Héderváry) и Срби у Угарској и Хрватској*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 4, Нови Сад, 1715–1737.

Цвијић 1906: Ј. Цвијић, *Неколика проматрања о етнографији македонских Словена*, 243–271, у: Јован Цвијић, Сабрана дела, књига 4 (том I), Антропографски списи, Српска академија наука и уметности – Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд 2000.

Цвијић 1908: Ј. Цвијић, *Анексија Босне и Херцеговине и српско питање*, 161–182, у: Јован Цвијић, Сабрана дела, књига 3 (том I), Говори и чланци, Српска академија наука и уметности – Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд 2000.

Цвијић 1913: Ј. Цвијић, *Распоред балканских народа*, 121–142, у: Јован Цвијић, Сабрана дела, књига 3 (том I), Говори и чланци, Српска академија наука и уметности – Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд 2000.

Цвијић 1918: Ј. Цвијић, *Јединство Јужних Словена*, 295–301, у: Јован Цвијић, Сабрана дела, књига 3 (том I), Говори и чланци, Српска академија наука и уметности – Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд 2000.

Чуркина 1997: И. В. Чуркина, *Национальное возрождение югославянских народов Габзбургской монархии*, у: Чуркина и др., На путях к Югославији: за и против, Российская академия наук – Институт славяноведения и балканистики, Индрик, Москва, 8–58.

Џамбазовски 1963–1965: Климент Џамбазовски, *Стојан Новаковић и македонизам*, Историјски часопис, књ. XIV–XV, Историјски институт у Београду, Београд 1965, 133–156.

Шемякин 1997: А. Л. Шемякин, *Первая мировая война. Рождение Югославији*, у: Чуркина и др., На путях к Югославији: за и против, Российская академия наук – Институт славяноведения и балканистики, Индрик, Москва, 341–381.

Bersa 2021: Josip Bersa, *Dubrovačke slike i prilike, 1800–1880* (I–II), Zadužbina Vladete Jerotića – Domus editoria Ars libri, Beograd.

Čorović 1918: Vladimir Čorović, *Za književno jedinstvo. Pitanje narečja pisama*, 35–46, у: Tešić 1983 (в.).

Dubrovnik 1897: *Dubrovnik. Kalendar za prostu 1898*, Izdanje i naklada Srpske Dubrovačke Štamparije A. Pasarića, Dubrovnik (према: <https://www.scribd.com/doc/272503253/Dubrovnik-Kalendar-za-1898#>).

Gudžević 2001: Sinan Gudžević, *Ničim izazvan uvod*, Dani, Sarajevo, 2. II 2001, 60–62.

Iveković / Broz 1901: F. Iveković / Ivan Broz, *Rječnik [hr]vatskoga jezika*, svezak I, Štamparija Karla Albrechta, Zagreb (Predgovor: III–IV).

Ivić 1969: Pavle Ivić, *O značenju izraza lingua seruiana u dubrovačkim dokumentima XV–XVIII veka*, Зборник за филологију и лингвистику, XII, Нови Сад, 73–83.

Ivić 1997²: Milka Ivić, *O Vukovom i vukovskom jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Ivšić 1913: Stjepan Ivšić, *Današnji posavski govor*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 196, Zagreb, 124–254.

Ježić 1934: Slavko Ježić, *Ilirska antologija. Književni dokumenti hrvatskog preporoda*. Sastavio i uvod napisao dr. Slavko Ježić, Minerva nakladna knjižara D. D., Zagreb.

Kraljačić 1987: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, „Veselin Masleša“, Sarajevo.

Krestić 1990: Vasilije Đ. Krestić, *O nazivu jezika u prošlosti Hrvatske*, https://kovceg.tripod.com/vk_o_nazivu_jezika.htm (приступљено 10. IV 2025).

Krnic 1918: Ivan Krnic, *Jedna književnost*, 28–30, у: Tešić 1983 (в.).

Leskien 1914: A. Leskien, *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, 1. Teil: Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre*, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg.

Okuka 2006: Miloš Okuka, *Srpski na kriznom putu (Povjesnica, ideologija, jezička zbilja)*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo.

Pogačnik 1980: Jože Pogačnik, *Jernej Kopitar i kulturno-politička geneza Južnih Slovena*, Југословенски семинар за стране слависте, 31, Филолошки факултет у Београду – Међународни славистички центар, Београд, 147–171.

Prohaska 1918: Dragutin Prohaska, *O pitanju našega književnoga jedinstva*, 52–54, у: Tešić 1983 (в.).

Psunjski 1944: Veliša Rajičević - Psunjski, *Hrvati u svetlu istorijske istine*, интернет издање (<http://www.zlocininadsrbima.com/PDF/Hrvati-u-svetlu-istorijske-istine.pdf>) према издању из 2006, с предговором З. Јелинчича Племенитог (приступљено 2. VIII 2020).

Skok 1949: Petar Skok, *Jagić u Hrvatskoj*, Rad JAZU, Zagreb, 5–76.

Stavrijanos 2005: Leften Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine* (прев. В. Костић), Equilibrium, Beograd.

Stojanović 1997: Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi: prva i poslednja Evropa*, Equilibrium, Beograd.

Terzić 1995: Slavenko Terzić, *The Serbs and the Macedonian Question*, The Serbian Questions in The Balkans, University of Belgrade, publisher – Faculty of Geography, Belgrade (<http://www.rastko.org.yu>).

Tešić 1983: Gojko Tešić, *Zli volšebnici. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917-1943, Knjiga prva 1917-1929, Slovo ljubve* – Beogradska knjiga, Beograd.

Todorova 1999: Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Žutić 2020: Nikola Žutić, *Ilirski zavod svetog Jeronima. Od srpsko-rimokatoličkog do hrvatskog 1453–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.

https://sr.wikipedia.org/sr-el/Милојко_Веселиновић#/media/File:Karta_srpskog_etnickog_prostora_posle_Berlinskog_kongresa_1878._godine_od_Milojka_V._Veselinovica.jpg (приступљено 15. II 2018).

http://www.yuhistorija.com/serbian/jug_prva_txt01a.html (Нишка декларација. Изјава Владе Краљевине Србије; Крфска декларација) (приступљено 13. VI 2022).

http://istorijskenovine.unilib.rs/view/index.html#panel:pp|issue:NLS_00014_19160101|page:1 (приступљено 28. VIII 2023).

<https://slobodnarec.eu/rts-pijana-noc-u-podgorici-koja-je-promenila-sudbinu-bore-stankovica/> (приступљено 30. VIII 2023).

https://archive.org/details/povijest_hrvata_1-vjekoslav_klaic/povijest_hrvata_1-vjekoslav_klaic/page/n5/mode/2up?view=theater (приступљено 2. IX 2023).

https://archive.org/details/povijest_hrvata_1-vjekoslav_klaic/povijest_hrvata_5-vjekoslav_klaic/page/5/mode/2up (приступљено 2. IX 2023).

Prvoslav Radić

SERB LANGUAGE AND YUGOSLAVISM

I. TOWARDS THE CREATION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES. SERB NATIONAL QUESTION AND LINGUISTIC GEOGRAPHY.

Summary

At the end of the 19th and beginning of the 20th century, the leading part of the Serb elite believed in the natural development of Serbo-Croat unification in the face of common and almost traditional enemies, primarily Austria-Hungary. This logically left aside the fundamental question of the spread of the numerous Serbs and their language in the western Balkans. And that language has been expressed since ancient times through the Ekavian, Ijekavian or Ikavian pronunciation in the territories of Serbia, Montenegro, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, Slavonia, etc. In parallel, in this regard, part of the Serb elite was inclined to rely on the former glory and large numbers of their people, believing that the Croats, when they had already accepted the Serb language as their literary language in the mid-19th century, would also accept the Serb name as their national name. This underestimated the power of the religious factor on the ground, and above all the power and ambitions of the militant Roman Catholic Church, as the main propagator and protector of Croatianism in the Western Balkans. This had already resulted in strong processes of converting the local Serb population into Croats (i.e., New Croats). In some intervening space, the idea of Yugoslav unity (as a kind of continuation of the so-called Illyrian movement) crept in, the propagation of which would be pursued in many social spheres (politics, education, language, literature, ethnology, culture, etc.), but also among the broad masses of the people. However, this idea had long been supported by different ideologists and their different approaches, both among Serbs and Croats, and among the latter with strong Austrian Vatican participation.

Therefore, at this time, Serb intellectuals (Đ. Daničić, St. Novaković, J. Živanović, J. Skerlić, P. Popović, A. Belić, etc.) gradually abandoned the national philological program of Vuk Karadžić (1787–1864) on the distinction between Serbs and Croats, or rather the distinction between Serb (so-called “Štokavica”) and Croat (so-called “Čakavica”) language. Instead, the integration of the Serb language into a common, so-called Serbo-Croat

(„српско-хрватски“) / Serbocroat („српскохрватски“) / Croat and/or Serb („хрватски и(ли) српски“), and even Yugoslav („југословенски“), language was increasingly accepted. As a replacement for the name Serb language in this linguistic-political paradigm, the term “Štokavian dialect” or “Štokavian language”, etc. was introduced. According to this logic, the Serb people were translated into Serbo-Croats (or Yugoslavs), which virtually eliminated the issue of the Serbo–Croat linguistic (and almost national) distinction in official Serb philology. (This, for example, differed sharply from the philological approach to the eastern regions, i.e. the Bulgarian neighborhood, where the Macedonian national question would also begin to emerge at the turn of the century.) This Serb acceptance of the paradigm of a common “Serbo-Croat language” and its division into “Štokavica”, “Čakavica” and “Kajkavica” by Serb scholars would give free rein to the neo-Croatian expansionist ideology, supported by broad processes of Catholicization, i.e. Croatization, of the Serbs. These processes did not only encompass the region of Slavonia and Dalmatia (including Dubrovnik), but also parts of Bosnia, Herzegovina and all other Catholic (/converted to Catholicism) enclaves that needed to be brought under the Croatianism as soon as possible and tied to Zagreb. This actually gave the Croats a political advantage in the territorial expansion of the “Croatian language” – or rather, the name “Croatian language” – towards the east. And these areas were still inhabited by the Serb people, or native speakers of the Serb language, as they would be in later times.

Serb philologists played a special role in the development of the Yugoslav political concept at the turn of the century. The work of the Serbian philologist Aleksandar Belić (1876–1960) was intended to present Serbism and Croatism, without any particular reference to the issues of their ethnic and linguistic identity in time and space, as unique, almost synonymous with each other, supposedly most clearly expressed precisely on the linguistic level. Because, the necessity of a unique and comprehensive (integrative) Yugoslav political approach could, it was believed, be best demonstrated by a common and unique language. And not only by a common literary language, but if possible also by a vernacular language, which is why the well-known practice of automatically subsuming a territory where one literary language is spoken under one vernacular language was resorted to. Hence, in accordance with one “Serbo-Croatian” literary language, one “Serbo-Croatian” vernacular language was derived and proclaimed analogously, even though it was divided by three quite opposing languages, the so-called dialects – “Štokavian”, “Čakavian” and “Kajkavian”. Thus, an attempt was made to unite, not without political needs, actually three linguistic languages not only into one literary, but also into one vernacular (“Serbo-Croato-Slovenian”) language, – with the idea of constructing a single nation in this area (Yugoslavs). After all, this would be programmatically underlined by a political document, the *Corfu Declaration* (1917), which pointed to the Yugoslav perspective of a “triune people” („троимени народ“), one by blood, as well as one “by spoken and written language” („по језику говорном и писаном“).

Keywords: Serb language, Serb dialects, Serbs, Croats, Slovenes, Catholicization of Serbs, Aleksandar Belić, World War I, Yugoslav ideology.

САДРЖАЈ

1. Друштвенополитички оквир	1
2. Српска филологија с краја XIX и почетком XX столећа. Стање на западу	12
3. Источни и југоисточни лингвистички фронт. Појава словеномакедонског на политичкој и лингвистичкој сцени	22
4. Српско национално и језичко питање с почетка XX столећа (А. Белић)	29
5. Књижевнојезичко југословенство Ј. Скерлића	32
6. Српска филологија на путу југословенског уједињења: Из Белићевог ујединитељског арсенала	38
7. Поглед на ратне године, окупацију Србије и крај рата	45
8. Епилог	49
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	56
РЕЗИМЕ	63

[Београд, 10. јун 2025. год.]